

ERA.T-76.1.1835

P-2003

EESTI NSV MINISTRITE NÕUKOGU RIIKLIK EHITUSKOMITEE
VABARIIKLIK RESTAUREERIMISVALITSUS

OBJEKT: Haapsalu vanalinna kaitsetsoon

ŠIFFER NR., Ha-74

TELLIJA: ENSV MN Riiklik Ehituskomitee

TEOSTAJA: Vabariiklik Restaureerimisvalitsus

Haapsalu vanalinna kaitse- ja ehitustegevuse
reguleerimistsoonide detailplaneerimine.

Uurimistööd. I osa.

Lühiülevaade Haapsalu linna tekkest, kujunemi-
sest ning arengust XIII sajandist käesoleva ajani.

K ö i d e II

Juhataja: V. Saks.

Peainsener: K. Aluve.

Peaarhitekt: A. Joonis.

Projekt-jaoskonna

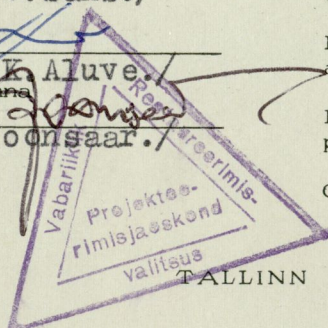
juhataja: A. Joonis.

Peaspetsialist
ajaloo alal: V. Raam.

Peaspetsialist
arhitektuuri alal: E. Sedman.

Projekti
peainsener: A. Sandberg.

Objekti autor: V. Raam.
E. Sedman.

Haapsalu vanalinna kaitse- ja ehitustegevuse
reguleerimistsoonide detailplaneerimine.

Uurimistööd. I osa.

Lühiülevaade Haapsalu linna tekkest, kujunemisest
ning arengust XIII sajandist käesoleva ajani.

Autor: van.arh. E.Sedman.

Tallinn, 1974.a.

Kõite sisukord:

Lühiülevaade Haapsalu linna tekkest, kujunemisest ning arengust XIII sajandist käesoleva ajani.

1. Orienteerumiseks	lk. 3
1.1. Haapsalu linna arenguloo senistest uurimistest	" 3
1.2. Allikad. Ilmunud kirjanduse esialgne bibliograafia	" 5
1.2a. Arhiivid	" 5
1.2b. Käsikirjad	" 5
1.2c. Trükised	" 6
2. Haapsalu ümbrus ja selle asustus enne linna teket	" 18
3. Haapsalu linna tekkimine XIII sajandi 60-ndail aastail ja kujunemine I arenguperioodil aa.1279-1383.	" 22
4. Haapsalu linnaarengu II periood (aa.1385-1560) .	" 27
5. III arenguperiood: Haapsalu linn XVII sajandil .	" 35
6. Haapsalu linnaarengu IV periood. Linn XVIII sajandil	" 41
7. Haapsalu linna V arenguperiood. Haapsalu arengkuurordilinnana XIX sajandil ja XX sajandi I poolel	" 45
8. Haapsalu linna VI arenguperiood. Haapsalu XX sajandi 40-60-ndail aastail. Linna generaalsoon..	" 54

I o s a

Lühiülevaade Haapsalu linna tekkest, kujunemisest ning arengust XIII sajandist tänapäevani.

1. Orienteerumiseks.

Käesolevas lühiülevaates jälgitakse Haapsalu arengut põhimiselt linnaplaanide analüüsimise teel. Samal ajal ei ole loomulikult püütud vältida töötamist arhiivide, käsikirjade ning trükistega. Allikate ning ilmunud kirjanduse esialgse bibliograafias tärniga tähistatud arhiivifonde, käsikirju ja publitseeritud kirjutisi on autor kasutanud Haapsalu linna arenguloo kirjutamisel.

1.1. Haapsalu linna arenguloo senistest uurimistest.

Haapsalu linna ja tema lähema ümbruse arenguloo esimeseks teadaolevaks uurijaks oli aastail 1782-1789 Haapsalus pastorina tegutsenud GUSTAV CARLBLOM.¹⁾ G.Carlblomi käsikirjade kollektsioon säilib ENSV Riiklikus Ajaloomuuseumis, fond nr.237 ja seda on kasutanud ajaloolise õiendi koostamisel VRV vanemteadur M.Hermat.²⁾ G.Carlblomi käsikirjade originaalid on ka allakirjutanule olnud linnaplaani arengu analüüsimisel tänuväärseks allikmaterjaliks. Põhimiselt G.Carlblomi koha- ja ajalooliste kroonikate ning materjalide kogumike alusel on koostatud C.J.Fr.Baron Ungern Sternbergi "Hapsalls Schicksale...".³⁾

1821-1841.aastail Haapsalus töötanud kreiskooli inspektor ALEXANDER HEINRICH NEUS on põhiliselt samu allikmaterjale kasutanud kirjutises "Die Geschichte Hapsal's im Umriss,nach vor-

handenen schriftlichen Nachrichten zusammengestellt von H. Neus", "Inland" nr. 26, 1852.

Järgmise põhjalikuma ning seni ülevaatlikuma Haapsalu linna uurijana tuleb nimetada Haapsalus ajavahemikul 1841-1868 tegeutsenud kreiskooli õpetajat ja kooliinspektorit CARL FRIEDRICH RUSSWURM'i. Peale Haapsalut on C. Russwurm käsitletud veel Vana-Pärnu kujunemislugu ja nagu G. Carlblomgi Eestimaa ranna-rootsi asustuslugu. Haapsalu linna arengulugu jälgib C. Russwurm põhimiselt 1877. a. ilmunud eritrükises "Das Schloss zu Hapsal und der Umgebend".

Eelnimetatuile toetudes on Haapsalu kohta ilmunud hulk populaarteaduslikke erikõiteid ning kirjutisi perioodikas (vt. järgnevat kirjanduse esialgset bibliograafiat).

Haapsalu linnuseajaloo senistel uurijatel on lähemalt peatunud V. Raam oma ajaloolises õiendis.⁴⁾

Mõningate Haapsalu arenguloo eriperioodide kohta on ilmunud perioodikas üksikartikleid. Nimetagem siin keskaegse Haapsalu käsitlust V. Raami⁵⁾ ja XVII sajandi Haapsalu iseloomulike joonte väljatoomist A. Soomi⁶⁾ poolt. Möödunud sajandi Haapsalu arengusuundi on käsitletud ülikooli diplomitöös.⁷⁾

- 1) Üldandmed G. Carlblomi kui ka järgnevate autorite kohta võetud teatmeteosest "Eesti biograafiline leksikon I" peatoimetaja A. R. Cedeberg, Tartu 1926 ja "Eesti biograafiline leksikon" peatoimetaja A. R. Cedeberg, Tartu 1926-1929.
- 2) Hermat, M., Haapsalu ajalooline linnakeskus. Haapsalu linna ajalugu aa. 1700-1970 (Ajalooline õiend). Tallinn 1971. VRV arhiiv P-1357. (Hermat, Haapsalu ajalugu)
- 3) "Hapsalls Schicksale aus den hinterlassenen Papieren des Propstes Gustaw Carlblom zusammengetragen von Gust. J. Fr. Baron Ungern Sternberg", "Esthona" nr. 5, 7, 11, 14, 18, 1829.
- 4) Raam, V., Haapsalu piiskopilinnus I köide. Ajalooline õiend. Tallinn 1969. VRV arhiiv P-1248 (Raam, Haapsalu linnus) lk. 20.
- 5) Raam, V., Haapsalus leiti keskaegne linnamüür. Sirp ja Vasar, nr. 37, 1965 (Raam, Haapsalu linnamüür).
- 6) Soom, A., Några drag ur Hapsals historia under den svenska tiden. Kustbon nr. 5/6 1956.
- 7) Pihlau, V., Haapsalu linna ajaloost XIX sajandi I poolel. Diplomitöö. Juhendaja I. Eringson. Haapsalu 1959. TRÜ NSV Liidu ajaloo kateeder.

1.2. Allikad. Ilmunud kirjanduse esialgne bibliograafia.

Märkus: Kasutatud arhiivid, käsikirjad ning trükised on tähistatud tärniga.

a) Arhiivid.

1. Eesti NSV MN Riikliku Ehituskomitee arhiiv (EK)^x
2. Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitamise Keskarhiiv (ORKA)
3. Eesti NSV Perekonnaseisuaktide Büroo arhiiv (PBA)
4. Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (RAKA)^x
5. Eesti NSV TA Riiklik Ajaloomuseum (TAAM)^x
6. Eesti NSV TA Raamatukogu (TAR)^x
7. Eesti NSV TA Riiklik Kirjandusmuseum. Käsikirjade osakond (KMKO)^x
8. Eesti NSV Riiklik Meremuuseum (MM)^x
9. Haapsalu Rajoonidevaheline Koduloomuseum (HM)^x
10. Haapsalu Rajooni TSN TK arhiiv (HTK)
11. Haapsalu Linna Tehnilise Inventariseerimisbüroo arhiiv (HTIB)^x
12. Kongehusarkivet. Kóbenhavn (KHA)
13. Kungliga Krigsarkivet. Stockholm (KKA). Stads- och Fästningsplaner.
14. Kungliga Riksarkivet. Stockholm (KRA). Kartsamlingen. Livonica.
15. RPI "Eesti Projekti" arhiiv (EP)^x
16. Tallinna Linna Riiklik Arhiiv (TA)
17. Tartu Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateeder (TRÜ)^x
18. Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse arhiiv (VRV)^x

b) Käsikirjad.

1. Aluve, K., Aruanne Haapsalu piiskopilinnuse 1959-1961. a. uurimisprojekteerimistöde ja konserveerimistöde kohta. Tallinn, 1961. VRV arhiiv P-325.x

2. Aru, E., Haapsalu piiskopilinnuse eskiisprojekt. Tallinn 1971. VRV arhiiv P-1467.^x
3. Hermat, M., Haapsalu ajalooline linnakeskus. Haapsalu linna ajalugu aa.1700-1970 (ajalooline õiend). Tallinn 1971. VRV arhiiv P-1357.^x
4. Pihlau, V., Haapsalu linna ajaloo XIX sajandi I poolel. Diplomtöö. Juhendaja I. Eringson. Haapsalu 1959. TRÜ NSV Liidu ajaloo kateeder.^x
5. Piperalt, T., Haapsalu linna elanikkond kodanlikul perioodil. Diplomtöö. Juhendaja R. Pullat. Märjamaa 1969. TRÜ NSV Liidu ajaloo kateeder.^x
6. Läänemaa II, ENSV TA Raamatukogu E-4995.^x
7. Raam, V., Haapsalu piiskopilinnus. 1.köide. Ajalooline õiend. Tallinn, 1969. VRV arhiiv P-1248.^x
8. Sedman, E., Eesti NSV väikelinnade ajalooliste keskuste kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonid. Tallinn, 1970. VRV arhiiv P-1290.^x
9. Solomatina, V., Haapsalu kuurordirajooni detailplaneerimine. jt. Tallinn 1965. RPI "Eesti Projekti" arhiiv.^x
10. Solomatina, V., Haapsalu linna generaalplaani. Tallinn 1965. jt. RPI "Eesti Projekti" arhiiv.^x
11. Soom, A., Eesti väikesed sisemaalinnad ja alevikud 17.sajandil. 1972. KMKO.^x

c) Trükised.

1. Ahvenainen, J., Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter. Helsinki-Helsingfors, 1963.
2. Alver, Dr. H., Eesti kuurort Haapsalus. Haapsalu 1922.^x
3. Amberg, O., Eesti Punase Risti sanatoorium Haapsalus. Punane Rist nr.1, 1937.
4. Anrep, G., Svenska adelns ätlastaflor, utgifna av - I-II. Stockholm 1858-1864.
5. Antik, R., Eesti ajakirjandus 1766-1930. Tartu 1931.^x
6. Arbusow, L., Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands von - . Vierte, verbesserte und ergänzte Auslage. Riga 1918.^x
7. Arbusow, L., Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig 1921.
8. Arens, I., Lehekülgi Eesti läänemandri minevikust. Kauge Kodu nr.2, 1946.

9. Arens, I., Muistseist haldusjaotusist Lääne-Eestis. Kauge Kodu nr.1, 1946.
10. Arhiivinduse käsiraamat II, Tartu 1936.^x
11. Ariste, P., Ferdinand Johann Wiedemann. Tallinn 1973.^x
12. Arndt, J.G., Liefländische Chronik I-II. Halle in Magdeburgschen. 1747-1753.
13. Arronet, Dr. med. H., Über die Schlambäder in Eesti. Eesti Arst nr.5/6. 1922.
14. Auch etwas über Hapsal. Inland nr.9, 1848.^x
15. Ausstattung der Kirche zu Hapsal. Inland lk.786-789, 1846.
16. Bienemann, Fr., Aus baltischer Vorzeit. Sechs Vorträge von - . Leipzig 1870.
17. Bienemann, Fr., Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558-62. Herausg. v. - I-II. Riga 1862-1877.^x
18. Blumfeld, E., Bestämmelser med avseende på handeln i traktater med främmande makter och i privilegier för utländska städer samt bestämmelser av privilegiekaraktär rörande städer i Sveriges baltiska besittningar, i Ingermanland och Karelen 1613-1620. Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer V 1611-1620. Ed. by F.Sleman. Stockholm 1964.
19. Blumfeld, E., Estlandssvenkarnas historia. En bon om Estlands svenskar. Stockholm 1961.
20. Blumfeld, E., Katku hävitusest ja rahvastikust Läänemaal 18.sajandi l.poolel. Sõna nr.2. Stockholm, 1948.
21. Blumfeld, E., Några drag ur ekonomiståthållaren Gustav Adolf Strömfelts verksamhet i Livland 1690-1710. Annales Societatis Litterarum Estoniae in Svecia II. Lund 1955.
22. Busch, N., Geschichte und Verfassung des Bistums Ösel bis zur Mitte des XIV Jahrhunderts. Riga 1934.
23. Busse, K.H., Herzog Magnus, König von Livland. Leipzig 1871.
24. Buxhöwden, Baron von P.W., Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesell von - . Riga u. Leipzig 1838.

25. Cordt, B., Zur Geschichte des Adelgeschichte und Familienarchivs der Grafen De la Gardie. Dorpat 1892.
26. Der Badeort Hapsal. Inland, 1846.
27. Die Hapsalsche Schlossekirchen-Ruine. Revalsche Zeitung nr.125, 1873.
28. Ederma, B., Jaik, A., Eesti evangeeliumi luteriusu kirikud. Tartu 1939.^x
29. Eesti linnade ajalugu (Tallinn, Baldiski, Haapsalu, Paide, Rakvere, Tartu, Viljandi, Pärnu, Kuressaare, Valk, Võru). Jõulu-Album. Tallinn 1911.
30. Eesti VIII Läänemaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Üldosa. Peatoimet. H.Habermann. Tartu 1938.^x
31. Eesti ajalugu I-III. Peatoimetaja H.Kruus. Tartu 1935-1940.^x
32. Eesti arhitektuuri ajalugu. Peatoimetaja H.Arman. Tallinn 1965.^x
33. Eesti biograafiline leksikon.I.Peatoimetaja A.R.Cedeberg, Tartu 1926.^x
34. Eesti biograafiline leksikon. Peatoimetaja A.R.Cedeberg. Tartu 1926-1929.^x
35. Eesti entsüklopeedia III. Peatoimetaja R.Kleis. Tartu 1934.^x
36. Eesti majandusajalugu. Peatoimetaja dr.O.Liiv. Tartu 1937.^x
37. Eesti NSV ajalugu II. Peatoimetaja J.Saat. Tallinn 1963.^x
38. Eesti NSV kuurordid. Koostanud H.Vanker, E.Veinpalu, L.Vernik. Tallinn 1963.^x
39. Eesti NSV muuseumid. Koostanud I.Rosenberg. Tallinn 1961.^x
40. Eesti Nõukogude Entsüklopeedia II. Peatoimetaja G.Naan. Tallinn 1970.^x
41. Eesti rahva ajalugu. Toimetanud J.Libbe, A.Oinas, H.Sepp, J.Vasar. Tartu 1936.
42. Ein Grabstein in der Domkirche zu Hapsal. Inland nr.5, 1897.

43. Eisen, M.J. prof., Isiklikke mälestusi Haapsalu elust umbes 60 aasta eest. Lääne Elu nr.59-63, 1930.
44. Essen, N., Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg. Tartu 1939.
45. Gadebusch, F.K., Livländische Jahrbücher v - . I-IV Riga 1780-1783.
46. Granlund, V., Konung Johan IIIs bygnads- och befästnings företag. Bref ur Riks-Registraturet 1568-1592. Historiskt Bibliotek utgifvet av Carl Silfverstolpe. Andra delen. Stockholm 1876.^x
47. Grönberg, A., Kuurort Haapsalu. Lääne Elu nr.58, 1932.
48. Guleke, R., Alt-Livland. Leipzig 1896.
49. Haapsalu (Hapsal). Sakala nr.23-24, 1921.
50. Haapsalu - Eesti tervismuda leiutaja. Kaja nr.124, 1931.
51. Haapsalu linn. Linda II (1889).
52. Haapsalu linnakirik (Haapsalu linnakirik 1700.a. pilt). Tallinn 1913.
53. Haapsalu lossikirik. Ristirahva Pühapäevaleht 1913.
54. Haapsalu lossikirik. Lossi müürid ja torn. Tallinn 1913.
55. Haapsalu lossi Nigula kirik. Ristirahva Pühapäevaleht nr. 40, 1890.
56. Haapsalu lossi varemed. A.Perti Jõulu Album, 1896.
57. Haapsalu muuseum. Koostanud I.Randre ja R.Kalk. Haapsalu 1967.^x
58. Haapsalu Purje- ja Sõuklubi 30 a. tegutsenud. Lääne Elu nr.41, 1930.
59. Haapsalu 650 aastane. Vaba Maa nr.191, 1930.
60. Haapsalu suvitushooaja pildialmanahh. Haapsalu 1933.^x
61. Haapsalu vanad õigused. Perekonnaleht lk.129-130, 1915.
62. Haapsalu varemed. Olevik nr.3, 1896.
63. Hansen, J.v., Estländische Altertümer in dem estländischen Provinzialmuseum, verschrieben von - . Reval 1875.

64. Hansen, G.v., Ordens- und bischöfliche Schlösser Estlands. Revaler Beobachter nr.32-34, 1896.
65. Hausmann, R., Das Siegel der Stadt Hapsal. SB GEG 1888.
66. Henriku Liivimaa kroonika. Tõlk. J.Mägiste. Lund 1962.^x
67. Helk, V., Kongehusarkivet fra kongerne Frederik VI's, Christian VII's og Frederik VII-s tid. Vejledende arkivregistraturer XIII København 1963.
68. Hildebrand, Dr.H., Das Rigische Schuldbuch (1286-1352). Herausgeg. von - . St.Petersburg 1872.
69. Historiskt-geographiskt och statistiskt Lexicon öfver Sverige I-VII Stockholm 1860-1866.
70. Hollmann, H., Hapsal, Kreis, See- und Hafenstadt, Badeort. Ehstländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1898/99.
71. Hueck, L.v., Estländische Städtebilder. Baltische Monats-häfte 1937.
72. Hunnius, C.A.Dr., Die Geschichte Hapsals 1228-1859. Riga 1865.
73. Hunnius, C.A., Die Seebäder Hapsals. Reval 1853.
74. Hupel, A.W., Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Gesammelt und herausgegeben durch-. I-III Band. Riga 1774-1782.^x
75. Hupel, A.W., Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft zu Ergänzung der topographischen Nachrichten von Lief- und Estland von -. Riga 1789.^x
76. In Hapsal... Revalsche Zeitung nr.52, 1913.
77. Johansen, P., Nordische Mission Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar 74. Stockholm 1951.^x
78. Johansen, P., Deutsche und Undeutsch im Mittelalter-
Mühlen, H.von zur, lichen und Frühneuzeitlichen Reval.
Köln 1973.^x
79. Keiserl. Estländischer See-Jacht-club. Historische über-sicht 1888-1913. Reval 1913.

80. Kalk, R., Siin- ja sealpool maanteed. Haapsalu rüjoon.
Tallinn 1973.^x
81. Karling, S., Baltikum och Sverige. Antikvariska studier
III Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets
Akademiens Handlingar 65. Stockholm 1948.^x
82. Karling, S., Jakob och Magnus Gabriel De la Gardie som
byggheerrar i Estland. Svio-Estonica 1938.
Tartu 1938.^x
83. Karling, S., Matthias Holl från Augsburg och hans verksamhet
som arkitekt i Magnus Gabriel De la Gardies
tjänst i Sverige och Baltikum. Göteborg 1932.^x
84. Karling, S., Riga domkyrka och mästaren från Köln I-II
Kunsthistorisk Tidskrift 1941. Stockholm 1941.
85. 20 aastat ehitamist Eestis 1918-1938. Tallinn 1939.^x
86. Kas tunned maad. Tallinn 1965.
87. Kaulitz-Niedeck, R., Aus dem älsten Stadtbuche Hapsals.
Baltische Monatshefte 1938.
88. Kaulitz-Niedeck, R., Deutsches Kleinstadtleben in Estland.
Hapsal einst und jetzt. Baltische Mo-
natshefte 1933.
89. Kaulitz-Niedeck, R., Von den Küstenschweden um Hapsal. Bal-
tische Monatshefte 1938.
90. Kaulitz-Niedeck, R., Hapsal. Ein nordisches al Fresco. Re-
val 1930.^x
91. Kohl, J.G., Benachbarte Städte Pernau, Hapsal, Reval. Die
deutsch-russischen Provinzen I.
92. Kruus, H., Vene-Liivi sõda (1558-1561). Tartu 1924.
93. Katalog des Schwedischen Generalgouvernant-Archiv zu Riga.
Riga 1908.
94. Kröger, A.W.cand.jur., Estländisches Verkehrs- und Adress-
buch für 1893/94. Riga 1893.
95. 6 laipa Haapsalu hauakabeli all. Päevaleht nr.287, 1930.
96. Köpman, L., Eesti NSV ravimudad vajavad kaitset. Eesti
Loodus nr.5, 1964.^x

97. Kõstner, N., Rahvaarvu kasvamine Eestimaal. Noor-Eesti V. Jurjev 1915.^x
98. Lief- und Estländisches Staats- und Adresskalender 1785.
99. Ligers, Z., Geschichte der baltischen Städte von ihren Aufgängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Bern 1948.
100. Liljedahl, R., Svensk förvaltning i Livland 1617-1634. Uppsala 1933.
101. Liste der in Hapsal angekommenen Badegäste. Reval 1851-1863.
102. "Literarisches" über Hunnius' Badeführer II. Die Geschichte Hapsals 1228-1859. Revalische Zeitung nr.215 1865.
103. Lossius, J., Die Urkunden der Grafen de Lagarie in der Universitätsbibliothek zu Dorpat. Dorpat 1882.
104. Lukats, J. Ilmarändur. Läänemaa Riviera. Lääne Elu nr.59, 1930.
105. Läänemaa Õpetajateseminar 1921-1931. Haapsalu 1931.^x
106. Läänemaa Ühisgümnaasium. Kooli 10-aasta juubeli mälestuseks. Haapsalu 1928.^x
107. Löwis of Menar, K.v., Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga 1922.^x
108. Maide, J., Eesti tervismuda. Looduskaitse II, 1940.
109. Malmgren, A., Antiquarische Notizen zum Hapsalschen Archiw. Rev. Beob. nr.189, 1902.
110. Mettig, G., Baltische Städte. Skizzen aus der livländischen Geschichte. Zweiter vermehrte Aufgabe. Riga 1905.^x
111. Mida leidub Stokholmi arhiivides Eesti kohta. Rikkalik materjal Tallinna Toompea ja Eesti vähemate linnade kohta. P.Johanseni uurimisreis Rootsi ja Taani arhiivides. Vaba Maa nr.206, 1930.
112. Mis kõnelevad Rootsi ja Daani arhiivid. Uusi andmeid Eesti väikelinnade kohta. Päevaleht nr.240, 1930.

113. Moora, H., Moora, A., Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest. Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVII. Tartu 1960.^x
114. Muistsete sõdade mälestused meie maal. 3. Haapsalu. Tallinna Kaja lk.370-372, 1915.
115. Ansichten von Hapsal. Inland nr.37, 1837.
116. Napiersky, J.G.v., Die Quellen des rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1673. Riga 1876.^x
117. Neumann, W., Grundriss einer Geschichte der bildenden Künste und des Kunstgewerbs in Liv-, Est- und Kurland von Ende des 12. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Reval 1887.
118. Neumann, W., Kunstgeschichtliche Plandereien. Baltische Monatschrift 1886.
119. Neus, H., Die Geschichte Hapsal's im Umriss nach vorhandenen schriftlichen Nachrichten zusammengestellt von - . Inland nr.26/27, 1852.^x
120. Ney, G., Ätten de la Gardiens gedsinnehav i Estland. Svio-Estonica. Studier utgivna av Svensk-estniska samfundet XI. Lund 1952.
121. Niitemaa, V., Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Suomalainen Tiedeakatemia Toimetuksia. Sarja B. nide 76, 2. Helsinki 1952.^x
122. Niitemaa, V., Die Undeutsch Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Helsinki 1949.^x
123. P.J. Haapsalu. Päevaleht nr.59-61, 1906.
124. Pakri, A., Gyttje och havsbadorten Haapsalu i Estland. Haapsalu 1935.
125. Parts, A., Noarootsi liitumisest mandriga. Loodusvaatleja 1934.^x

126. Paucker, Dr.C.J.A., Ehstlands Landgüter und deren Besitzer von - . I-II. Reval 1847-1849.
127. Peipsi, R., Haapsalu suveorkestri pianist Peeter Tšaikovski - Haapsalu suvitaja. Lääne Elu nr.53, 1932.
128. Pihlau, V., Haapsalu vanalinna kaitsetsoonist. Tööraha Lipp nr.147-149, 1973.^x
129. Plandereien über Hapsal. Revalsche Zeitung nr.60, 1884.
130. Ploompuu, J., Haapsalu lossi varemed. Lihavõtte leht lk. 22-23, 45-46, 1902.
131. Prants, M., Kolmsada viiskümmend aastat. (Haapsalu lange- misest 7.aug. 1563). Päevaleht nr.177, 1913.
132. Prümmel, J., Eesti tervismuda- ja merekuurordid. Tartu 1923.^x
133. Pullat, R., Eesti linnad ja linlased XVIII sajandi lõpust 1917.aastani. Tallinn 1972.^x
134. Raam, V., Haapsalus leiti keskaegne linnamüür. Sirp ja Vasar nr.37, 1965.^x
135. Rajamaa, H., Läänemaa Seminar 10-aastane. Kasvatus XIII (1931).
136. Raudver, G., Haapsalu, Tallinn 1961.^x
137. Reh binder, N., Haapsalu loss. Odamees 1923.
138. - Reg - Ajalooliste ehituste hävimine. Vaba maa nr.270, 1923.^x
139. Richter, A., Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd. III Riga 1913.
140. Russow, B., Liivimaa kroonika I-II. Tõlk. K.Leeberg. Tartu 1920-1921.^x
141. Russwurm, C., Das Schloss zu Hapsal in der Vergangenheit und Gegenwart. Nachrichten aus Geschichte und Sage gesammelt von - . Reval 1877.^x
142. Russwurm, C., Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Estlands und auf Runö. Reval 1855.^x
143. Russwurm, C., Nachrichten über das freiherrliche Geschlecht Ungern-Sternberg I Breislau 1875, II Reval 1872-77.

144. Russwurm, C., Sagen aus Hapsal und Umgegend zusammengestellt von - . Reval 1854.
145. Russwurm, C., Sagen aus Hapsal, der Wiek, Oesel und Runö, ges. v. - . Reval 1861.
146. Rödder, L., Die Restaurirung der Schlosskirche zu Hapsal. St. Petersburger Zeitung nr.252, 1887.
147. "Saksa ruunaga" Haapsalust Tallinna. Kui puudus raudtee Tallinna-Haapsalu vahel. Sõit 30 aasta eest. Vaba Maa nr. 134, 1930.
148. Schmidt, Prof.Dr.C., Die Schlammbäder bei Oesel und Hapsal. Inland nr.26/27, 1852.
149. Sedman, E., Haapsalu säilitab oma ajaloolise näo. Kodumaa nr.11, 1972.^x
150. Seraphim, A., Zeugenverhör des Fransisco de Moliano (1312). Königsberg 1912.
151. Seuberlich, E., Liv- und Estlands älteste Apotheken. Riga 1912.
152. Sild, O., Haapsalu doomkirik ja linna rajamine. Selle sündmuse tähendus. Päevaleht nr.222, 1930.
153. Soom, A., Några drag ur Hapsals historia under den svenska tiden. Kustbon nr.5/6 1956.
154. Soom, A., Zur Problematik des baltischen Binnenmarktes im 17 Jahrhundert. Svio-Estonica VOLYM XIX. Lund 1961.
155. Stackelberg, F., Die Verwaltung des Bistums Oesel-Wiek in XVI Jahrhunderts. Zifrungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga 1935. Riga 1936.
156. Sternberg, H., Erinnerungsblätter. Berlin 1855.
157. Taal, I., Haapsalu loss. Tallinn 1971.^x
158. Tamberg, A., Haapsalu lossi ja linna minevik. Haapsalu 1913.^x
159. Tamberg, A., Haapsalu lossikirik. Tallinn, 1913.^x
160. Tamverk, M., Haapsalu lossi minevik ja olevik. Haapsalu 1911.^x

161. II Läänemaa laulupidu. Külvaja nr.27, 1913.
162. Toll, H., Ueber die Wiederherstellungsarbeiten an der Schloss oder Domkirche zu Hapsal. Revalische Zeitung nr.173, 193, 1887.
163. Toom, A., Arhitektuurimälestiste kaitsest. Kodu-uurimise teated nr.4, 1962.
164. Tuulse, A., Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpat 1942.^x
165. Tuulse, A., Die mittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland. Suomen Muinaismuisto yhdistyksen Aikakauskirja XLIX:1. Helsinki 1948.
166. Tuulse, A., Försvarskyrkorna i Estland. Fornvännen b.4. 1945. Stockholm 1945.
167. Tuulse, A., Mittelalterliche Taufsteine in Estland. Apophoreta Tartuensia. Societas Litterarum Estonica in Svecia. Stockholm 1949.
168. Übbokand, J., Läänemaa õpetajate seminar. Eesti Naine VIII (1931).
169. Ungern Sternberg, Hapsalls Schicksale aus den hinterlassenen Papieren des Propstes Gustav Carlblom zusammengetragen von - . Gust. J.Fr. Baron, Esthona nr.5,7,11,14,18, 1829.^x
170. Vadi, V., Eesti tervismuda. Tartu 1947.^x
171. Vann, J.F., Haapsalu juubeli pühitsemisest. Lääne Elu nr.56, 1930.
172. Vann, F., Jooni Haapsalu lossi ja linna ajaloost. Lääne Elu 1930.
173. Walma, H., Haapsalu lossivaremed. Suur varandus, mida vaja oskuslikult kasutada. Lääne Elu nr.6, 1930.^x
174. Wiesenfeld, A., Mõnda Haapsalu Jaani kiriku ajaloost. Lääne Elu nr.86, 1930.
175. Zeugniß über die berittenen Grenzen des Weichbilds der Stadt Hapsal 1323. Inland nr.13, 1841.

176. Китценко, В. Руины замка в Гапсаль. Ревель 1912.
177. Пуллат, Р. Городское население буржуазной Эстонии, Тамин 1973.г.*
178. (Самойлов, Н.) Гапсаль древний ~~замок~~ разрушенный замок. Санктпетербургъ, 1842.

2. Haapsalu ümbrus ja selle asustus enne linna teket.

Haapsalu lähem ümbrus on suhteliselt hilisel ajal vabane-
nenud mere alt ja selle ala rahvustamine toimus samuti suhte-
liselt hilja, kuna siinne noor pinnas ei pakkunud algsete maa-
viljelusviiside juures äraelamisvõimalusi. Maapinna intensiiv-
ne kerkimine vältab siin tänaseni ning on kõige suurema näit-
arvuga Eesti mandrialal.¹⁾ Võttes aluseks kõige tagasihoidli-
kuma näitaja - 2 mm maakerget aastas, võime järeldada, et
alates linna rajamisest XIII sajandi lõpuveerandil on ranna
veepiir siin taganenud minimaalselt 2-2,5 m (joon.nr.2-6).

Tuginedes arheoloogilistele leidudele ja võttes arvesse
majanduslikke üldsuhteid, paigutatakse Haapsalu lähema ümbruse
asustamine keskmesse raua-aega, s.o. ajavahemikku 400-800 a.
p.m.a. Siinsete alade asustajateks peetakse Tallinna ümbruse
eestlasi, kes saabusid siia mööda kaht ajaloolist teed - ühed
põhimiselt mööda rannikut ja teised lõuna poolt Rapla kaudu,
ning kes asustasid endise Läänemaa küllaltki laialdasi ala-
sid. Oletatakse, et osa sest retkest osalejaid siirdus Virtsu
kaudu edasi Saaremaale, kus vaadeldud ajastul täheldatakse
asustuse intensiivset tihenemist.²⁾

Nooremal raua-ajal, vahetult enne Eesti alade valluta-
mist välismaiste kolonisaatorite poolt, toimus eriti inten-
siivne rannikualade (Lääne-Nigula, Ridala, Lihula, Karuse,
Hanila) asustamine. Haapsalu lahes paiknevad saared Noarootsi

1) Kessel, H., Balti mere vanad rannamoodustised ENSV-s. ENSV
TA Geoloogia Instituudi Uurimused.
Tallinn 1961.

2) Moora, H., Läänemaa muinasaeg. Eesti VII. Läänemaa. Maa-
teaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Üldosa.
Peatoimetaja H.Haberman, Tartu 1938 (Moora, Läänemaa mui-
nasaeg), lk.252-254.
Moora, H., Keskmise raua-aeg. Eesti ajalugu I. Peatoimeta-
ja H.Kruus, Tartu 1935 (Moora, Keskmise raua-aeg), lk.127.

(on hilisemal ajal mandriga liitunud poolsaareks) ja Vormsi aga olid ka nüüd veel põhimiselt asuniketa.³⁾

Sel perioodil levinud maaviljelus, kus seni odra kasvatamisele lisandus talirikis, andsid kehvad Läänemaa rannikualad ka pidevat saaki. Võrreldes mandrialadega omas siin koduloomade kasvatus suuremat osatähtsust. Vanast ajast juurdunud küttimine ja eriti kalapüük andsid aga siin veel mainimisväärsed elatislisa.⁴⁾

Oma jõukuse said läänlased tol ajal arenenud mereretkest ning -kaubitsemisest.⁵⁾ Rikkalikud aardeleid tunnistasid muistsete läänlaste tihedatest kaubanduslikest seostest nii maa, eriti aga mere kaudu. Sobivate sadamakohtadena tulid juba tollal arvesse Virtsu ja Haapsalu lähed ning Ridala rand.⁶⁾

Muistsel iseseisvusajal kujunes siinse ümbruse keskseks asulaks Ridala, kuhu kavandati ka maalinnus, mida aga ei jõutud valmis ehitada enne maa anastamist.⁷⁾

Läänemaa rannikuala oli juba korduvalt olnud välisvaenlaste ründeobjektiks. Neist üritustest räägitakse vanades skandinaavia saagades kui ka ajaloolistes ürikutes.⁸⁾

3) Moora, Läänemaa muinasaeg, lk.254-255.

4) Moora, H., Moora, A., Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest. Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVII, Tartu 1960 (Moora, Baltimaad), lk.29.

5) Sama, lk.29.

6) Moora, Läänemaa muinasaeg, lk.256.

7) Blumfeld, E., Läänemaa ajalugu. Eesti VII. Läänemaa (Blumfeld, Läänemaa ajalugu) lk.258.

8) Moora, Keskmise raua-aeg, lk.135-136.
Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.260.

1217.a. Madisepäeval võitlesid läänlased koos teiste eestlastega Pala jõel sakslaste vastu. Järgmisel, s.o. 1219.a. laastasid sakslased, liivlased ja lätlased mitme päeva jooksul Läänemaad. Sakslastega sõlmitud kokkuleppe põhjal kohustusid läänlased end laskma ristida. Ristimisi sel korral siiski ei järgnenud.

Üheks tõsisemaks rünnakürituseks tuleb aga pidada Rootsi kuninga Johan Sverkeripoja 1220.aasta ristikäiku Ridalasse ja Lihulasse. Lihulas kindlustunud rootslased viisid Haapsalu ümbruses läbi ka esimesed ristimised. Rootslaste tugipunkt, nagu varem lõunast rünnanud sakslaste oma, likvideeriti aga küllaltki kiiresti eestlaste poolt.⁹⁾

Läänemaa lõplik alistumine sakslastele toimus 1224.aastal ja läänlasi sunniti truudust vanduma Riia kirikule. Ridalasse sõitsid kauplema Riia kaupmehed ja tulid ristima Riia vaimulikud. Tihedad sidemed Riiaga jätkusid ka edaspidi, vaatamata asjaolule, et Haapsalu ümbruses püüdsid oma mõjuvõimu haarata taanlased, kes aastal 1219 vallutasid Põhja-Eesti.¹⁰⁾

Tihe side Riia linnaga omas määrava tähtsuse Läänemaa ehitusajaloole, kuna Riist saabunud ehitusmeistrid töid endiga kaasa ka oma ehituslikke traditsioone.¹¹⁾

Pisut hiljem siinse ala vallutamiseega toimus veel üks oluline seik Haapsalu lähema ümbruse asustusloos ja nimelt Loode-Eesti rannikualade asustamine rootslastega. Esimene dokumentaalselt kindlaks tehtud ranna-rootsi asula esisteeris Saaremaal 1271.aastal. Haapsalu lähema ümbruse rootslaste koloonia

9) Sama, lk.262-263.

10) Sama, lk.263.

11) Raam,V., Haapsalu linnus, lk.5.

tekkeajaks peetakse XIII sajandi 60-70-ndaid aastaid.¹²⁾ Intensiivne seni täiesti või siis harvalt asustatud rannikualade asustamine rootslastega toimus kohalike feodaalide initsiatiivil XIII ja XIV sajandil varem Soome rannikule asunud rootsi päritoluga talupoegadega, kes jätkasid siin elatise saamist mitte niivõrd põlluharimisest kui just karjakasvatamisest. Nad muretsesid endile suuremal määral kui eesti talurahvas lisaelatist kala- ja hülgepüügist. Nii kujunesid rannarahva eluviisides selgesti märgatavad eripärad, mis kujundas nendest omaette kultuurivaldkonna.¹³⁾

Linna rajamisajaks oli rootslaste koloonia laienenud ka sügavamale mandrile ning piiras tekkivat linna katkenud ahelana.¹⁴⁾ Tänu oma erilisele seisundile saavutasid nad kohalike valitsejate poolt teatavaid privileege, mis on fikseeritud Haapsalu 1294.aasta linnaõiguses.¹⁵⁾

12) Johansen, P., Nordische Mission Revels Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 74. Stockholm 1951 (Johansen, Nordische Mission), lk. 120-121.

13) Moora, Baltimaad, lk.30.

14) Johansen, Nordische Mission, lk.235-273.

15) Sama, lk.268.

3. Haapsalu linna tekkimine XIII sajandi 60-ndail aastail ja kujunemine I arenguperioodil aa. 1279-1383.

Sakslaste poolt vallutatud Läänemaa allutati Riia peapiiskopile, kes 1228.aastal moodustas Saaremaast, Läänemaast, Hiiumaast ja reast väiksematest saartest Saare-Lääne piiskopkonna.¹⁾ Haapsalu linna tekkimine, tema formeerumine ning areng keskajal on otseselt seotud eelnimetatud piiskopkonna ajalooa. Käesolevas on loobutud piiskopkonna eriti keeruka ning avantüüriderohke ajaloo jälgimisest.²⁾ Küll aga peatutakse siin mõningatel seikadel, millised aitavad mõista linna arenguprobleeme.

Haapsalu linnuse rajamisajaks võib lugeda XIII sajandi 60-ndaid aastaid, mil Saare-Lääne piiskopi linnaasutamise ja keskuseloomise katsed olid nii Lihulas kui ka Vana-Pärnus äpardunud. Teatavasti purustasid leedulased Vana-Pärnu aastal 1263.³⁾

Uue keskuse asukoha valikul tulid nähtavasti arvesse Haapsalu ohutu kaugus vaenulikult hämmestatud Ordu ja Taani valdustest ning rahututest peateedest. Samal ajal aga asudes piiskopkonna valduste keskosas, omas ta suhteliselt head sadamakohta ühenduse pidamiseks saartel paiknevate maavaldustega ning peapiiskopliku Riiaga. Ei tule ka alahinnata Haapsalu ümbruskonna traditsioonilist kaubanduslikku kontakti Läänemere

1) Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.268.

2) Raam, Haapsalu linnus, lk.3-17 kirjeldatakse seda erilise põhjalikkusega.

3) R.Kenkmaa. Eesti linnade tekkimine ja arenemine XIII ja XIV sajandil. Eesti ajalugu II. Peatoimetaja H.Kruus, Tartu 1927 (Kenkmaa, Eesti linnad XIII ja XIV saj.), lk.91.

põhjaosas juba alates Viikingiajast. Ja nagu eelpool tähendatud, koondus enamvähem linnaformeerumise ajal lahe suudmealale kohalike valitsejate ilmsel soosingul neutraalne rootsi koloonia, mis pidurdas siinsetes kitsastes lahesoppides seni laialt levinud mereröövi. Nähtavasti saadi uustulnukailt arenevale linnale peatoidule lisa, mida suhteliselt kasinalt toodeti seniasustatud naaberkihelkonnas Ridalas.

On ilmne, et linna alged tekkisid paralleelselt ja üheaegselt linnuse rajamisega, sest vähemalt linnuse ehitamise algperioodil elasid nii siiatulnud võimuesindajad kui ka nendega otseselt seotud kaitsemeeskonna liikmed ja ehitajad väljaspool ehitusplatsi, s.o. tulevasel linna territooriumil.

Linna geodeetilise alusplaani kui ka vanemate linnaplaanide (vt. fotod nr.3-8) põgus analüüs viib järeldusele, et esimene asula paiknes kastellikujulisest linnusest põhjas hilisema turuplatsi ümbruskonnas. Nimetatud koht on suhteliselt kõrgeim nn. Hapsalla (1279), Hapasella (1284), Hapsell (1293), Haepsel (1294) neemikul. Nimekujundi põhjal on siinset kohta püütud seostada eestlaste püha haava saluga.⁴⁾ Haapsalu nimekujundi rahuldavat tõlgendust senini pole leitud.

Siin turuplatsi ümbruses täheldame ka korrapärast, geomeetriliselt ülesehitatud linnaplaani, mida teistes Haapsalu vanalinna osades ei esine (vt. skeem nr.2). Seda korrapärasust võime jälgida veel 1800.a. linnaplaanil (vt. foto nr.8). Hiljem, seoses Pime tänava (Dunkelstrasse) likvideerimisega,

⁴⁾ Das Schloss zu Hapsal in der Vergangenheit und Gegenwart. Nachrichten aus Geschichten und Sage gesammelt von C. Russwurm, Reval 1877 (Russwurm, Hapsal), lk.22.

kaotas linnaplaani oma esialgse selguse. Pime tänav kulges paralleelselt Jaani (Kaardiväe) ning Kooli tänavatega ning oli käsitledaval etapil Haapsalu põhjapoolseim ranna-äärne tänav. Jaani ja Kooli tänavad olid linna peatänavad, millele haardesse jäi ka turuväljak.

Ligilähedaselt täisnurkselt ristusid peatänavatega Vee (Komsomoli), Saksa (Linda) ning Suur-Mere (Tšaikovski) tänavad.

Oletatakse, et esialgne linnasüdamik oli tavakohaselt piiratud muldvalli, pihtaia ning vallikraaviga.⁵⁾ Viimaste kulgu võiks aga otsida piki Pime ja Vee tänavaid ning Jaani tänavat - Krahviaia vahelises kvartalis.

Võttes arvesse käsitledava ajastu kõrget veeseisu (vt. skeemi nr.2) ning Haapsalu lahevee suhtelisi sügavusi (vt. skeemi nr.1a),⁶⁾ võis tollal linnuse idaküljele lähenev lahesopp olla väiksematele alustele laevatav. Paralleelselt eeltooduga tuleb arvesse veel teine sadamakoht linna põhjapoolisel lahekaldal.⁷⁾

Linnuse kõrvale tekkinud asulale anti piiskop Hermann von Buxhövdeni poolt 1279.aastal Riia linnaõigused⁸⁾ ja 1323.aastal määras piiskop Jakob kindlaks linna piirid.⁹⁾

Haapsalu linnaõigus kätkeb endas kõigepealt linna majan-

-
- 5) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.4.
Raam, V., Haapsalus leiti keskaegne linnamüür. Sirp ja Vasar nr.37, 1965 (Raam, Haapsalu linnamüür).
- 6) Skeemile kantud lahe suhtelised veesügavused antud skemaatilisel ENSV Riikliku Meremuuseumi kaardikogus leiduva Noarootsi, Vormsi (Voosi) faarvater, 1921.a. M 1:33000 alusel (MM-546-1).
- 7) Raam, Haapsalu linnamüür.
- 8) Napiersky, J.G., Die Quellen des rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1613. Riga 1876 (Napiersky, Die Quellen).
Russwurm, Hapsal, lk.35.
Kenmaa, Eesti linnad XIII ja XIV saj., lk.92.
- 9) Russwurm, Hapsal, lk.102.

duslikku ja sõjalist sõltuvust linnusest ja kajastab linna elanikkonna ühiskondlikku ja rahvuslikku koosseisu: tema järjekindel täiendamine ning korduv taaskinnitamine kajastab aga linna pidevat arengut keskajal ja hiljemgi veel.

Nagu teisteski keskaegsetes Eesti linnades, moodustasid Alam-Saksa päritoluga sakslased ka Haapsalus kodanike tuumiku, kelle käes olid juhtivad ning tulutoovamad ametid.¹⁰⁾ Teisalt aga oletatakse, et linnaelanike arvulise ülekaalu moodustasid eestlased, keda rakendati vähemtulutoovatel lihttöodel. Haapsalu 1294.aasta linnaõigus ja hiljem rae lisamäärus nägid ette eestlaste vastuvõtmise kodanikeks.¹¹⁾ Eestlaste ja sakslaste kõrval näeme Haapsalu linnas juba varakult ka rootslasi,¹²⁾ kelle õigusi on fikseeritud samas linnaõiguses.¹³⁾ Koos ümbuskonna rootslaste koloonia laienemisega kasvab ka rootslastest linnaelanike arv ning P.Johanseni järgi moodustasid 1400-ndail aastail Haapsalu linnaelanike kesk- ja alamklassi enamuse rootslased.¹⁴⁾

1294.aasta linnaõiguses on juba fikseeritud Haapsalu rae olemasolu ning käsitöölise tsunftisundus.¹⁵⁾ Samas õiguste kogumikus on kaupmeheametil lubatud valida endale kaks meistrit.¹⁶⁾

Riia võlaraamatuis viidatakse kohalikele suurkaupmeestele

10) Kenkmaa, Eesti linnad XIII ja XIV saj., lk.99-100.

11) Sama, lk.102.
Napiersky, Die Quellen, lk.48.

12) Johansen, Nordische Mission, lk.268.

13) Napiersky, Die Quellen, lk.49.

14) Johansen, Nordische Mission, lk.268-269.

15) Napiersky, Die Quellen, lk.15-16.
Kenkmaa, Eesti linnad XIII ja XIV saj., lk.108.

16) Sama, lk.108.

ja raehärradele, kes finantseerisid teiste hulgas ka Haapsalu ettevõtjaid, ning samas nimetatakse ka rootsi päritoluga Haapsalu kaupmehi, kes kauplesid Riia ja isegi Lüübekiga.¹⁸⁾

Küllaltki ulatuslikke kaubaoperatsioone hakkab XIII ja XIV sajandite vahetusel mõneti piirama Tallinn, kes saavutas aastal 1307 laokohaõiguse kinnituse Lüübekilt.¹⁹⁾

1343.aasta ülestõusu ajal piirasid eestlased tagajärjelt Haapsalu linnust,²⁰⁾ Selgusetu on aga, mil määral ülestõus riivas linna.

Saare-Lääne piiskopkonnas valitsevate ägedate sisetülide käigus 1383.aastal rüüstasid sõjakad vasallid Haapsalu linnust ning süütasid suure linnuse kaitsetara ja vaimulike majad.²¹⁾ On tõenäoline, et sel ajal kaitsemüürita linn sai ka tugevalt kannatada.

Kokkuvõtteks: I arenguperioodil moodustus Haapsalu vallikraaviga piiratud kastellikujulisest linnusest (ca 1,8 ha) ja linnuse põhjaküljel asuvast üldjoontes geomeetrilisele skeemile ülesehitatud linnast (ca 3,3 ha). Esitatud seisukoht lähtub linnaplaanide analüüsist ning nõuab edasist arheoloogilist kinnitust.

17) Niitemaa, V., Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Suomalaisen Tiedeakatemian Toimetuksia Sarja B, nide 76, 2 Helsinki 1952. (Niitemaa, Der Binnenhandel), lk.54.

18) Johansen, Nordische Mission, lk.268.

19) Kenkmaa, Eesti linnad XIII ja XIV saj., lk.110-111.

20) Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.266.

21) Kenkmaa, Eesti linnad XIII ja XIV saj., lk.116.
Raam, Haapsalu linnus, lk.13-14.

4. Haapsalu linnaarengu II periood (aa. 1385-1560).

Vaadeldav periood algab piiskopkonna ja ordu vahelise rahu ajutisest taastamisest aastal 1385¹⁾ ja jätkub kuni aastani 1560, mil Läänemaale tunginud venelased rüüstasid põhjalikult ka Haapsalu linna.²⁾

1385-1419.aastaid, suhteliselt rahulikku piiskop Winrich von Kniprode valitsusaega³⁾ on seni seostatud linna intensiivse kindlustamisega, mil Haapsalu sai oma kinnise kontuuri, s.o. vähemalt nelja väravaga linnamüüri.⁴⁾

On ilmne, et selleks ajaks linn kasvas välja oma senistest raamidest ning laienes põhimiselt lääne suunas.

Linna ja sadama kindlustamine sel perioodil pidi muutuma eriti akuutseks merelt ähvardavate vitaalivendade tõttu, kes tegutsesid peamiselt Ordu vastu ja kellega Winrich von Kniprodel olid küllaltki sõbralikud suhted.⁵⁾

Nähtavasti ei jõutud siiski Winrich von Kniprode ajal midagi erilist linna kindlustamisel korda saata, kuna piiskop oli hõivatud nii Kuressaare kui ka Haapsalu linnuste kaitsevõime tugevdamisega.⁶⁾

Linna nõrgale kaitsevõimele viitab ka seik, et 1427.aastal Haapsalu lahte ilmunud vitaalivennad rüüstasid põhjalikult linna.⁷⁾

1) Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.266.

2) Sama, lk.278-279.

3) Sama, lk.266.

4) Raam, Haapsalu linnamüür.

5) Raam, Haapsalu linnus, lk.14.

6) V.Raami seisukoht peale täiendavate (seni avaldamata) väliuurimiste teostamist Haapsalu linnusel.

7) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.76.

Winrich von Kniprode poolt kinnitati uuesti ning täiendati Haapsalu linnaõigusi, kusjuures linnakodanikele anti vaba kalastamise õigus.⁸⁾

Peale Winrich von Kniprode surma ägenesid taas tülid ordu ja piiskopkonna vahel.⁹⁾ On ilmne, et just neil sisepoliitiliselt keerulistel aastatel pidi toimuma eriti intensiivne linnakindlustamine.

Järgmiseks aktiivseks ehitustööde organiseerijaks peetakse piiskop Johannes Orgas't (1492-1515).¹⁰⁾ Tema rahu kindlustamise ja üldise olukorra normaliseerimispüüdlused aga olid samuti ilma eriliste tagajärgedeta.

Ka Johannes Orgas'e järglase piiskop Kyvel'i (1515-1527) rahu säilitamistahet takistasid rahulolematud vasallid.¹¹⁾

Piiskop Kyvel oli esimene Saare-Lääne piiskop, kes tunnistas Augsburgi usutunnistust; ka oli ta sunnitud vastu võtma privileegi, mis fikseeris kohalike aadlike ainuvalimisõigust piiskopiks. Kyveli ajal laienes tohutult haldusorganisatsioon,¹²⁾ mis omakorda tähendas intensiivset elukondlikku ehitustegevust.

XVI sajandi 30-ndail aastail muutusid sisetülid eriti ägedaks, mis viisid isegi kaksikvalitsuseni - Kuressaares valitses piiskop Reinhold von Buxhövdn ja Haapsalus Wilhelm.¹³⁾

Viimane Saare-Lääne piiskop enne Vene-Liivi sõda oli Johannes Münchhausen, kes teostas Haapsalu, Kuressaare ja Tallinna sadamate kaudu piiskopkonna kaubanduslike ürituste laien-

8) Russwurm, Hapsal, lk.102.

9) Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.266-267.

10) Sama, lk.267.
Raam, Haapsalu linnus, lk.15.

11) Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.267.
Raam, Haapsalu linnus, lk.15.

12) Sama, lk.15.

13) Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.267-268.

damisi.¹⁴⁾ Mõistes aga üldist lootusetut olukorda, müis ta aasta peale sõja algust (1559) piiskopkonna Taani kuningas Frederik II-le. Viimane loovutas oma valdused järgmisel aastal (1560) oma vennale hertsog Magnusele, kes kuulutati ka piiskopiks.¹⁵⁾

1560.aastal tungisid venelased Läänemaale, kus rüüstasid Haapsalu linna. Venelaste rüüsteretk näis olevat väga põhjalik, kuna linnas oli terveks jäänud vaid kolm maja.¹⁶⁾ Ilmselt purustati sel korral ka linnamüür, millist hiljem kirjalikes allikates mainitakse haruharva. Nii Russow oma kroonikas¹⁷⁾ kui ka Hupel Liivimaad kirjeldavas ülevaate-teoses¹⁸⁾ liigitavad Haapsalut lahtiste, kindlustamata linnade hulka. Ka Ungern-Sternberg¹⁹⁾ ja Neus²⁰⁾ on samal seisukohal,

14) Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.268.
Raam, Haapsalu linnus, lk.17.

15) Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.268.

16) Russow, B., Liivimaa kroonika I-II. Tõlk. K.Leetberg, Tartu 1920-1921 (Russowi kroonika), lk.104-105.

17) Russowi kroonika I, lk.16.

18) Ropographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel I-III Band, Riga 1774-1782 ja Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft zu Ergänzung der topographischen Nachrichten von Lief- und Ehstland von August Wilhelm Hupel, Riga 1789. (Hupel, Nachrichten I-IV). I ja IV köites kirjeldatakse linnu koos ajalooliste sündmuste ning daatumitega. Haapsalu linnamüüri kohta aga puuduvad igasugused viited. IV köites kirjeldab Hupel omaaegset Haapsalut ja märgib lk.627, et igal pool leidub müürijälgi, mis annab tunnistust kunagise linnamüüri olemasolust.

19) Ehstona 1828 nr.nr.1,7,11,14,16,18,19,31,36,37,39,51,52 Hapsalls Schicksale aus den hinterlassenen Papieren des Propstes Gustav Carlblom zusammengetragen von Gust. J.Fr. Baron Ungern Sternberg. Kirjutises ei leidu viiteid linnamüüri kohta.

20) Inland 1852 nr.26-27. Die Geschichte Hapsal's im Umriss, nach vorhandenen schriftlichen Nachrichten zusammengestellt von H.Neus. Artikkel põhineb peamiselt G.Carlblomi allikaile, linnamüüri kohta siin aga viited puuduvad.

vaatamata sellele, et viimatinimetatute ülevaateteoste allikaiks olid põhimiselt G. Carlblomi käsikirjalised kroonikad,²¹⁾ kus on fikseeritud linnamüüri säilmeid ja 4 linnaväraavat. Eesti keskaja linnu haaravad ajaloo koguteosed²²⁾ ja arhitektuuri ajalugu²³⁾ käsitlevad Haapsalut kindlustamata linnana. Pealiskaudsel vaatlusel ei anna teisitimõtlemissiks alust ka vanimad seni käepärast olevad linnaplaanid.²⁴⁾

Täna võime siiski veendunult öelda, et ka keskaegset Haapsalut iseloomustas eriti tugev kaitseüsteem. Kõigepealt paiknes linn soodsas maastikulises situatsioonis, kus lahtevalatava neemiku kaelale kujundatud vesitõkked eraldasid linna ja linnust maismaast ning kujundasid neist iseseisva holmi. Linna kaitset suure maa poolt võimas linnus, mis käsitledaval perioodil saavutas oma tänapäevani säilinud varemetepargi üldmõõtmed.²⁵⁾ Kahtluse alla ei saa enam asetada ka linna piiratud linnamüüri olemasolu; küll aga tuleb kohe alguses rõhutada tema eriti lühikest ajalist eksistentsi. Nappide alusandmete ning allikmaterjalide alusel esitas V. Raam 1965. aastal linna²⁶⁾ kindlustuse esialgse rekonstruktsioonikatse (vt. skeemi nr. 3).

21) G. Carlblomi käsikirjaline Haapsalu kroonika asub ENSV Riiklikus Ajaloomuuseumis, fond 237. Linnamüüri käsitleva osa kohta vt. väljavõtteid M. Hermati Haapsalu ajalugu, lk. 20-21.

22) Kenkmaa, Eesti linnad XIII ja XIV saj. Sepp, H., Kaubandus ja linnad keskajal. Eesti majandusajalugu. Peatoimetaja dr. Liiv, O., Tartu 1937.

23) Eesti arhitektuuri ajalugu. Peatoimetaja H. Arman, Tallinn, 1965. Linnaehitust käsitlevas peatükis (lk. 51) rühmitab H. Arman Haapsalu lahtiste linnade hulka. V. Vaga (lk. 66) viitab andmete puudumisele.

24) Vanim seni teadaolev Haapsalu linnaplaan on 1683. a. S. Waxelbergi poolt koostatud ning asub Stokholmi Sõjaarhiivis, koopia Haapsalu Rajoonidevahelises Koduloomuuseumis, Hm.-1421.

Haapsalu linnaplaan a. 1800 asub Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis, fond 2072, nim. 2, s. ü. 33.

25) Raam, Haapsalu linnus, lk. 20-37. Tuulse, A., Die Burgen in Estland und Lettland, Dorpat 1942 (Tuulse, Die Burgen) lk. 196-203.

26) Raam, Haapsalu linnamüür.

Kirjutise ajendiks oli asjaolu, et samal 1965.aastal veetrassi rajamisel Saksa (Linda) ja Suur-Mere (Tšaikovski) tänavate vahelisel Rüütli (Wiedemanni) tänavalõigul satuti endise linnamüüri maa-alustele säilmetele. Linnamüür kulges siin katkematu ahelana enam-vähem mööda tänava merepoolset külge ja tema paksuseks registreeriti ca 2 m. Mõnel pool oli müür säilinud kuni 1,5 m kõrguseni. Rüütli ja Saksa tänavate ristumiskohal aga täheldati 8,5 m läbimõõduga väravtorni ca 2 m kõrguseni säilinud ehituskehandit. Tallinna analoogiate põhjal²⁷⁾ määrab V.Raam Haapsalu linnamüüri minimaalkõrguseks 6 m. Linnamüüri üldpikkus V.Raami järgi on ca 1,4 km ja ta hoiab oma haardes ka linnuse aeda ("Krahvi aed") ning linnust ennast, mille lõunapoolne välismüür moodustab linnamüüri olulise lõigu. Suure eeslinnuse kirdepoolsest välismüürist algavat müürlõiku²⁸⁾ peab V.Raam linna ja linnuseaia vaheliseks piirdeks.

Järgnevalt püütakse probleemile läheneda põhimiselt linnaplaani analüüsimise abil. Alus- ja allikmaterjalidena on siin kasutatud Haapsalu linna geodeetilist alusplaani, varasemaid linnaplaane, eriti linnaplaani aastast 1800 koos selle juurde kuuluva eksplikatsiooniga²⁹⁾ ja G.Carlblomi käsikirjalist kroonikat.³⁰⁾

Võrreldes eelmise linnaarengu perioodiga on Haapsalu rannajoon mõningal määral muutunud (võrdle skeeme nr.2 ja 3/4).

27) Zobel, R., Tallinna linnamüür, Tallinn, 1966, lk.28.

28) Aluve, K., Aruanne Haapsalu piiskopilinnuse 1959-1961.a. uurimis-projekteerimistööde ja konserveerimistööde kohta. Tallinn 1961, VRV arhiiv P-325, lk.8.

29) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.71-74.

30) Sama, lk.21.

Näib aga tõepärane, et osa hilisemast "Krahvi aiast" oli tol ajal veel vee all või siis väga madal ja märg maa, mis suurvee ajal kattus veega. Nimetatud seik viib paratamatult veendele, et vanad linnaehitajad seda praktiliselt ehitusalusena kõlbmatut laia maa-ala vaevalt piiranuksid linnamüüri. Suure eeslinnuse kagunurga "Välirundeeliga" seotud müürisäilmed³¹⁾ peaksid eeltoodu põhjal olema küll ainult väravehituskompleksi hävinud osi või siis sadama-ala kindlustused.

Olemasoleva pinnasereljeefi jälgimise ning linnaplaanide analüüsi alusel oleks linnamüüri loogiline kulg eeslinnuse edelapoolse müüri sirgel kuni Vee (Komsomoli) tänavani. Sellega oleks mõistetav ka XVI saj. I poolel eeslinnuse kirdenurka ehitatud võimsa "Väravarundeeli" eksistents.³²⁾

Suhteliselt kõrgel "Krahvi aia" ja Jaani tänava vahelisel hoonestatud territooriumil paiknes rahvapärimuste kohaselt varem surnuaed, mis hiljemalt 1682.aastal sai uue asukoha.³³⁾ Kalmistut piiras nähtavasti ka kagus kivimüür, mille linnusepoolseks alguseks võiks pidada K.Aluve poolt kirjeldatud müüri lõiku.

Jaani ja Vee tänavate ristumiskoha vahetus läheduses muutis linnamüür oma suunda ning kulges piki Vee tänavat kuni meie juba tuntud Saksa väravani. Vee tänaval märgib G.Carlblom ka teist väravat, mis oletatavasti asus linnamüüri murdenurgal.

1800.a. linnaplaanil näeme, et Rütli ja Vee tänavate ühinemine oli varem sujuv ning võttes arvesse G.Carlblomi märkmeid, lõppes Vee tänav algselt Saksa värava juures.

Edasi kulges linnamüür piki Rütli tänavat kuni Ehte

31) Raam, Haapsalu linnus, lk.32-33.

32) Sama, lk.34.

33) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.7.

(Lauristini) tänavani, kus asus Carlblomi järgi ka värav. Sellel linnamüüri lõigul võib oletada veel ühte väravat, ja nimelt Suur-Mere, Mängu (Pioneeri) ning Rüütli tänavate ristumiskohal, kus moodustus väike ebakorrapärase põhiplaani väljak. Väljakut ennast on püütud seostada turufunktsioonidega³⁴⁾ ja vaadeldes üldist situatsiooni, näib see igati tõepärane. Kuna G. Carlblom siin väravat ei nimeta, võib oletada, et kitsaks jäänud kalaturult koristati küllaltki varakult linnamüüri- ja värava rusud ning ajaraamatu kirjutamisajaks oli rahva hulgas juba käibel üldtuntud "Viie tuule kõrtsi esise" nimetus.

Kui arvestada linnuse "Kodaniketorniga" kui XVI sajandi kaitseehitusega³⁵⁾, pidi linnamüür varsti peale Ehte väravat pöörduma itta ning ühinema linnusega kohal, kus juba 1828. aasta mõõtmisjoonisel (vt. foto nr.9) on näidatud müür hävinuna; ülejäänud linnuse läänevälismüüris seotisivõimalused näivad välistatuina.

Ka paiknes G. Carlblomi märkmete põhjal Karja (Võidu) tänaval värav, kust nagu näitab tänava ajalooline nimetus, pääsesid kariloomad karjamaale. Müüri piiratud keskaegses Haapsalus nähtavasti ei eksisteerinud veel Karja tänavat, seda asendas aga praegusest avaram rahvasuus "Rootsi turuks" kutsutud väljak.

Veel peaks tavakohaselt olema eksisteerinud üks värav ja nimelt punktis, kust linnamüür saab uue linnuse poole jätkuva suuna. Selle kunagise olemasolu kohta puuduvad aga seni igasugused viited.

34) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.20.

35) Raam, Haapsalu linnus, lk.31.

Vallikraavi kunagist olemasolu, mille hilisemale täitmisele linnamüüri varemete prahiga M.Hermat viitab³⁶⁾, ei ole seni looduses kindlaks tehtud. Küsimusse võib teatavat selgust tuua Wiedemanni tän.24 mitte suuremahulise lastepäevakodu uusehituse vajumispõhjuste uurimine, mida aruande koostamise ajal teostatakse PI "Kommunaalprojekti" geoloogide poolt.

Suure eeslinnuse peavärava ees paikneva turuväljaku ümbruses asusid nähtavasti kaupmeeste hoonestatud krundid. Siia suubuva Saksa tänava nimigi viitab sellele.³⁷⁾ Ka on igati tõenäoline hüpotees, mille järgi sadam, s.t. üks sadamaist, asus Saksa värava lähemas ümbruses. Seda arvamust toetab veelgi seik, et järgmisel sajandil rajati just siia eeldatava sadama lähisele turuplatsi äärde tollimaja.³⁸⁾

Teise nn. "rootsi turu" nimetus aga lubab oletada, et siin ümbruses, s.t. linna läänepoolsemas nooremas linnaosas asusid põhiliselt rootslasist alam- ja keskklassi elanike kvartaliid. Siinses linnajaos ei näe me enam nii selgeid rist-sirgeid tänavate kombinatsioone nagu see on omane idapoolsele vanemale linnaosale. Siinsete tänavate kulgu on mõjustanud vanem linnaosa ja sealt väljuvad teed, linnuse suhtasend, maapinna reljeef ning looduslikud tõkked.

Kokkuvõtteks: Linnaarengu II perioodil sai linnus oma tänaseni säilinud ringmüüri põhigabariidid (territorium ca 2,9 ha); linn laienes läände ja ümbritseti ringmüüri (territorium ca 5,5 ha, ringmüüri pikkus ca 850 m). Linnaarenguskeem on antud linnaplaanide analüüsimise alusel ning vajab arheoloogiliste kaevamistega täpsutamist.

³⁶⁾ Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.6.

³⁷⁾ Raam, Haapsalu linnamüür.

³⁸⁾ Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.17.

5. III arenguperiood. Haapsalu linn XVII sajandil.

Vene-Liivi sõjakäigus (aa. 1558-1583) rüüstati Haapsalut ja tema lähemat ümbrust vaheldumisi küll venelaste, taanlaste ning rootslaste poolt. 1563.aastal vallutasid rootslased pärast 11 päeva kestnud piiramist ning ägedat pommitamist Haapsalu linna ja linnuse. 1573.aastal piirasid venelased edutult Haapsalut. Samal aastal aga pantisid rootslased Haapsalu palgasõduritele, kes 1575.aastal müüsid linna reetuslikult Taanile. 1575.aastal rüüstasid venelased eriti Haapsalu ümbruskonda ja järgmisel, 1576.aastal alistus linn neile lahinguteta. 1581.aastal õnnestus rootslastel peale pikaajalist piiramist ning ägedat pommitamist Haapsalu vallutada. Viimatinimetatud lahingus said linna ehitused tugevasti kannatada.¹⁾

Varem küllaltki õitsvale järjele jõudnud Haapsalu oli sajandi vahetuseks täielikku viletsusse sattunud; linna elanikkond aga suures osa surnud ja laialivalgunud.²⁾ Ka linnus oli pidevate lahingute tagajärjel kaotanud oma kaitsevõime ning linnuse olmeruumid muutunud elamiskõlbmatuiks.³⁾

XVI sajandi 80-90-ndail aastail peale Haapsalu allutamist Rootsi kuningale, tuli uutel isandatel tõsiselt mõelda võimalikele rünnakohtudele ning paljukannatanud kindlustuste kaitsevõime tugevdamisele. Kuna varemeis linnamüür ei võinud enam

1) Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.278-281.

2) Soom, A., Eesti väikesed sisemaalinnad ja alevikud 17.sajandil. 1972. Käsikiri KM KO-s (Soom, Sisemaalinnad), lk.3.

3) Raam, Haapsalu linnus, lk.26-27.

pakkuda praktiliselt mingeid kaitse organiseerimisvõimalusi, tuli ainsa Haapsalu kaitse tugipunktina kõne alla vaid linnus. Kõigepealt pidi siin toimuma purunenud linnuse müüriilõikude taastamine ning remont. Edasi kindlustati tugevnenud suurtükitalu vastu müürid kasemattide, muldvallide ning kraavidega ja lõpuks moodustati teine sisemine vall platvormiks suurtükikidele.⁴⁾

Neid kaitsevõime tugevdamise ponnistusi kajastavad publitseeritud kirjavahetus Stockholmiga⁵⁾ ja nende ulatuse kohta saame üsnagi ülevaatliku pildi looduses, kus vaatamata hilisematele planeerimistöodele pargi rajamisel, on osa valle, kasematte ning kraave tänaseni säilinud.

Käsiteldava perioodi algul, s.o. kuni XVII sajandi 20-ndate aastateni, säilitas Haapsalu linn suurel määral siiski sõjaaegse varemetes oleva välisilme. Vaesunud ning kurnatud rahvas püstitas vaid hädapärast hurtsikutaolisi ehitusi, mis kokku moodustasid madala ja halli linnasilueti.⁶⁾

Lääne-Eestile suhteliselt rahulikul XVII sajandil, mil ta kuulus Rootsi valdusse, toimus Haapsalu linna taasärkamine ning mõningane territoriaalne laienemine. Ehitustegevuse intensiivistumist täheldatakse Haapsalus, nagu teisteski Eesti linnades aga alates sajandi teisest veerandist.⁷⁾

Rootsi valitsuse läänistuspoliitika tagajärjel langesid kõik Eesti ala väikelinnad väejuhtide ning riigitegelaste kä-

4) Raam, Haapsalu linnus, lk.35-36.

5) Granlund, V., Konung Johan III: s bygnads- och Befästningsföretag (Bref ur Riks-Registraturet 1568-1592). Historiskt Bibliotek utgifvet af Carl Silverstolpe I del, Stockholm 1876, lk.283-289.

6) Soom, A., Linnad, kaubandus ja tööstus. Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Peatoimetaja H.Kruus, Tartu 1940 (Soom, Linnad), lk.239-240.

7) Sama, lk.239-240.
Raam, Haapsalu linnus, lk.18.

tesse. Enamikel juhtudel viis see linnad otseselt mõisatest sõltuvaiks ja pahatihti kaotasid linnad oma varemkehtinud õigusedki.⁸⁾

Tõsisemat huvi linna majandusliku käekäigu vastu tundsid vaid üksikud läänimehed, sealhulgas ka Jakob De la Gardie, kellele Gustav II Adolf 1625. aastal müüs Haapsalu linna, linnuse ja Uuemõisa.⁹⁾ Jakob De la Gardie moodustas oma laialdastest maavaldustest, kuhu kuulusid peale eelmainitute Käbla ja Võnnu mõisad Ridala kihelkonnast, Taebla ja Uugla mõisad Nigulast, Ehmja, Keskvere, Ohtla, Patsu ja Putkaste Martnast, peaaegu terve Noarootsi kihelkond, Vormsi saar, suur osa Hiiu maast, Piirsalu mõis Kullamaalt ning lõpuks Kolga ja Kiiu mõisad Kuusalu kihelkonnast Harjumaal, iseseisva Haapsalu krahvkonna. Krahvkonna residentsiks oli Haapsalu linnus, kus valitses krahvkonna asehaldur ja kellele allus ka linna raad.¹⁰⁾

Majanduslikult ettenägeliku mehena jättis Jakob De la Gardie Haapsalu linnale alles tema endised õigused ning ignoreerides Tallinna staapelõigusi, arendas vahetult siinse sadama kaudu krahvkonna laialdaste alade põllumajandussaaduste väljavedu välismaale.¹¹⁾ Kaubanduse elavnemine tõi endaga loomulikult kaasa ka linna suhteliselt kiire majandusliku tõusu.

Linna ja maa vahelise kindla piiri loomine Jakob De la Gardie poolt, kes varem linnale kuulunud põllu-, karja- ja heinamaad ning metsad liitis Uuemõisaga, seadis hilisematel aegadel aga Haapsalu arengule territoriaalse tõkke.¹²⁾

8) Soom, Sisemaalinnad, lk.3-4.

9) Sama, lk.3.
Raam, Haapsalu linnus, lk.18-19.

10) Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.283.

11) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.6.

12) Sama, lk.6.

Peatähelepanu pööras Jakob De la Gardie loomulikult residentsi rekonstrueerimisele ja ümberkujundamisele vastavalt aja maitsele, milleks kutsus aastal 1626 Tallinnast kohale tuntud skulptori ja ehitusmeistri Arend Passeri. Viimase poolt on koostatud sama aastaarvu kandev Haapsalu linnuse plaan.¹³⁾ Eelseisvaid rekonstrueerimistöid usaldas aga Jakob De la Gardie aastast 1628 Joachim Winter'ile, kes tegutses ka krahvi Rootsi valduste ehituste ehitusmeistrina. Kuna aga Jakob De la Gardie peatähelepanu oli juhitud ehitustele Rootsis, lükusid siin kavandatud tööd põhimiselt edasi. Teatavat ehitustegevuse intensiivistumist märgib aasta 1640, mil Rootsist saabus ehitusmeister Hans Jakob Kristler.¹⁴⁾

Isa poolt kavandatud ettevõtmiste edasiviijaks sai peale Jakob De la Gardie surma aastal 1652 poeg Magnus Gabriel De la Gardie.¹⁵⁾ Renessanssideedest kantud suurejoonelise rekonstrueerimisprojekti autoriks oli Augsburgist pärinev Matthias Holl.¹⁶⁾ Majanduslikud raskused, mida tingisid eriti suured ning luksuslikud ehituskavatised Rootsis, ei võimaldanud Haapsalus krahvi ettevõtmisi realiseerida kuigi ulatuslikult. Vähene, mis siin jõuti korda saata hävis pealegi 1688. aasta tulekahjus.¹⁷⁾ Aja katsumustele ei ole jõudnud vastu pidada ka XVII sajandil kujundatud ning rahva suus "Krahvi aiaks" kutsutud esinduslik lossiaed.¹⁸⁾

¹³⁾ Karling, S., Jakob och Magnus Gabriel De la Gardie som byggherrar i Estland. Tartu Ülikooli Kunstiajaloo Kabineti Väljaanded, V, Tartu 1938 (Karling, De la Gardie), lk.11.

¹⁴⁾ Karling, De la Gardie, lk.12-13.
Raam, Haapsalu linnus, lk.26-27.

¹⁵⁾ Karling, De la Gardie, lk.13.
Hermit, Haapsalu ajalugu, lk.7.

¹⁶⁾ Karling, De la Gardie, lk.14-17.
Raam, Haapsalu linnus, lk.28.

¹⁷⁾ Sama, lk.28.

¹⁸⁾ Sama, lk.28.

Mõningad linna arengut soodustavad ettevõtmised Rootsi valitsuse poolt, nagu kuninga Karl IX poolt Haapsalu kaubanduse ja laevasõidu priveleegide taastamine aastal 1662¹⁹⁾ ning krahvkonna redutseerimine 1691.aastal²⁰⁾ ei suutnud enam oluliselt mõjustada olemasolevat olukorda. Aastakümneiks seisatasid Haapsalu arengut linna valuliselt riivanud 1695-1697.a. ikaldus- ja näljaaastad ning 1700.aastal alanud Põhjasõda.²¹⁾

Küllaltki hea ettekujutuse saame XVII sajandi lõpuveerandi Haapsalu linnapildist S.Waxelbergi poolt 1683.aastal koostatud linnaplaani (foto nr.3) ja panoraamvaadete (foto nr.19) vahendusel. Kuna linnavaated on koostatud hea maastabitundega, võime eeldada ka hiljem linnapildist kadunud elementide loomustruudust. Keskaega ulatuv linnasüdamik näis küllaltki hõredalt hoonestatud olevat, kusjuures domineerisid ühekordsed suhteliselt kõrgete katustega puithooned. Teatavasti pidi siin asuma ka vana raekoda, mille ehitamiseks Magnus Gabriel De la Gardie andis 1664.aastal turuäärse krundi, raha ja puitmaterjali.²²⁾ Linnasiluetis näeme ka meile tuntud Jaani kirikut, mida Nikolai kirikuna on esmalt mainitud aastal 1524.²³⁾

XVII sajandi linn laienes holmile ja koplisse kaluriküladenaol ning Kassininas (Õhtukaldal) paiknesid kasarmud ja manufaktuur.²⁴⁾

Kunagisest linnamüürist ei näe me siin ühtegi jälge.

Küll olid aga krundid piiratud küllaltki kõrgete pihtaedadega.

19) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.7.

20) Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.283.
Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.79.

21) Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.281.

22) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.7.

23) Russwurm, Hapsal, lk.102.

24) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.7.

Kokkuvõtteks: III linnaarengu perioodil eksisteeris Haapsalus ainsa kaitseehitusena linnus, mida tugevdati linnusisestest muldehitistega. Vene-Liivi sõjas hävinud linn taastus aeglaselt ning laienes läände väljapoole oma keskaegseid piire.

6. Haapsalu linnaarengu IV periood. Linn XVIII sajandil.

Nagu kogu Eestimaale, nii tõi XVIII sajandi algus ka Haapsalule uusi ränki katsumusi. 1700.aastal vallanud Põhja-sõja käigus vallutasid venelased küll lahinguta Haapsalu, kuid koos muude sõjaaja raskustega laastas Haapsalut ja tema lähemat ümbrust aastail 1710-1711 kohutav katkulaine.¹⁾

On igati mõistetav, et ehitustegevus rasketel sõja- ja sõjale järgnevail pikkadel kosumisaastail ei saanud olla kui- gi intensiivne. Linna ajalooline tuumik oli jäänud endiselt üsna hõredalt hoonestatuks. H.Arman tõstab sajandi algkümmete linnaehitusliku iseloomuliku joonena esile uute eeslinnade ja agulite arengu.²⁾ Haapsalu puhul, nagu juba eespool nägime, algas see protsess juba eelmisel sajandil ning sai erilise hoo alles XVIII sajandi IV veerandil (võrdle Haapsalu linna plaane aa.1783 ja 1800). Hupeli andmeil elas sajandi 40-ndail aastail Holmil 5 rootsi kalurit Noarootsist ja samas asus ka ühe kaupmehe kiviait ning 1 hollandi tuulik; Kassinina, kus elasid talupojad, kasutasid aga vormslased ning hiidlased randumiskohana.³⁾

Erilist kaubanduslikku elevust ega hüppelist linna arengut ei toonus uus ajastu Haapsalule, kuna ta asus kõrvalisel kohal ja kaugel Venemaast ning pealegi oli sadam veetaseme alanemise tõttu muutunud ajastu suurematele alustele kohatuks randumispaigaks.⁴⁾ Siiski on linna arengus näha mõningaid po-

1) Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.294-295.

2) Arman, H., Linnaehitus. Eesti arhitektuuri ajalugu. Peatoimetaja H.Arman, Tallinn 1965 (Arman, Linnaehitus), lk.243.

3) Hupel, Nachrichten III, lk.557.

4) Sama, lk.554.

sitiivseid nihkeid, mis kutsus näiteks esile kaupmeeste gildiõiguse uuendamise 1741.aastal. Käsitöölised rõhuvas enamuses aga kuulusid Tallinna tsunftidesse. Iseseisvaid ameteid omasid vaid Haapsalu rätsepad ja kingsepad.⁵⁾ Kohaliku kauplemise intensiivistamiseks seati sisse aastalaadad, alates aastast 1786 aga kaks aastalaata, milledest üks oli jaanuaris ning teine septembris.⁶⁾

Ka ehitustegevuses toimus mõningane elavnemine sajandi 40-ndail aastail, mil raemeheks ja sekretäriks sai Johann Georg Rembach.⁷⁾ Peale elamuehituse mainigem siin sajandi keskpaiku püstitatud suuremaid ühiskondlikke hooneid: 1739.aastal taastati linnusekiriku kõrval asuv koolihoone, 1743.aastal asutati Anton Scheen'i poolt linna esimene apteek, 1767.aastal valmis uus raekoda, 1777.aastal valmis pastor G.Carlblomi suurte jõupingutustega uus pastoraadihoone.⁸⁾

Katariina II poolt 1783.aastal Baltimaadel kehtestatud uus haldus-, nn. asehalduskorra alusel sai Haapsalu kreisilinna õigused.⁹⁾ Eestimaa kubermanguvalitsuse juurde Tallinnas loodi arhitekti ning maakorraldaja (maamõõtja) ametikohad, mis tunduvalt parandas ka kreisilinnade ehitusdistsipliini. Muuseas hõlmasid tolleaegsed ehituseeskirjad ka tuleohutusnõudeid, nagu kivikatuste sundus jne.¹⁰⁾

Kubermangu arhitekti Johann Moor'i (Mohr) poolt koostatud tüüpprojekti järgi ehitati Haapsalusse aastal 1786 kohtuhoone.

5) Hupel, Nachrichten, lk.554.

6) Hupel, Nachrichten IV, lk.629.

7) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.12.

8) Sama, lk.15-16.

9) Blumfeld, Läänemaa ajalugu, lk.298.

10) Arman, Linnaehitus, lk.287.

Sama autori projekti järgi ehitati siia ka tollimaja.¹¹⁾ Mõlemad eelmainitud hooned on varaklassitsistliku arhitektuuri tüüpilisi näiteid, mida iseloomustab kõigepealt selge, lakooniline vormikõne. On vaid kahetsusväärne, et Haapsalu kohtuhoonet on aegade käigus korduvalt rekonstrueeritud ja viimastel aastatel minetanud isegi oma välisarhitektuuri.

Sajandi lõpukümneil ehitati Haapsalus veel kivist magasiinid (1786) ja kasarmud (1787-1789).

Sajandi vahetuseks linna tuumiku hoonestus tihenes tunduvalt. Mitmedki kinnistud on sellest ajast säilinud muutmatuna. Ka vanalinna tänavatevõrk ei ole vahepeal oluliselt muutunud. Vahepeal on linnaplaanist kadunud vaid Dunkelstrasse ning mitmed tänavanurgad on hiljem saanud on täisnurksuse. Linnuse varemete vahetus naabruses on näha juba mõningaid hoonestatud kvartaleid. Linnusest lõunas, endise vallikraavi servale on ehitatud hospital koos saunaga. Nähtavasti oli linnuse vallikraav veel osaliselt veega täidetud, nagu originaalplaanilt võib lugeda. Vallikraavi suubus läänest oja, mis teda ühendas ka Õhtu kalda poolse lahega. Karja tänava alguses aga asus trumm, mille kaudu pääses "kuiva jalaga" linna.

Küllaltki erinev oli rannajoon võrreldes tänapäevasega. Holmid olid veel sõna õiges tähenduses holmid, s.t. saarekesed.

XVIII sajandi lõpul domineerisid Haapsalu üldilmes kõrgete poolkelpkatustega puitelamud, mille krundid olid piiratud paekivi taradega. Oluliselt mõjutasid linna siluetti aga varemmainitud suuremad ühiskondlikud hooned. Linnapilti rikastasid üha enam esinevad punased kivikatused ja rohelus (vast-

¹¹⁾ Üprus, H., Klassitsism. Eesti arhitektuuri ajalugu. Peatoimetaja H. Arman, Tallinn 1965 (Üprus, Klassitsism), lk. 305.

rajatud vilja- ja ilupuud ning -põõsad).

Kokkuvõtteks: IV linnaarengu perioodi määravaks teguriks oli Haapsalule kreisilinna õiguste andmine, millega kaasnes varaklassitsistliku arhitektuuri mõjulepääs. Linnapildis tekkis uus dominant kohtuhoone näol. XVIII sajandiks kaotas linnus oma kaitsefunktsioonid ning langes varemeisse. Eelmisel sajandil alanud linnapiiride avardumine jätkus.

7. Haapsalu linna V arenguperiood. Haapsalu areng kuurordilinnana XIX sajandil ja XX sajandi I poolel.

Eesti linnades XVIII sajandi lõpul hoogustunud ehitustegevus jätkus ka XIX sajandi kahel esimesel aastakümnel, edasi aga rauges, et uuesti elustuda 50-ndail aastail.¹⁾

XIX sajandi esimese poole Haapsalut iseloomustatakse kõige jõukama Eestimaa kubermangu maakonnalinnana²⁾, kus ehitustegevus toimus pidevas tõusujoones, mille ajutised mõõnad ning tõusud ei ole eriti jälgitavad. Küll aga kandus siingi linnaehituse raskuspunkt sajandi teisele poolele.³⁾

Selline pidev ja hoogne ehitustegevus saab meile igati arusaadavaks, kui vaatame lähemalt Haapsalu kuurordilinna tähtsust ülevenemaalises maastabis.

Looduslike faktorite, nagu vesi, õhk, päike jt. rakendamine haiguste ravimisel, töövõime taastamisel ning enesetunde tõstmisel ulatuvad väga kaugetesse aegadesse. Teadusliku põhjenduse sai aga balmoteraapia alles XIX ning XX sajandil.

Venemaal rajati esimesed kuurordid Peeter I ajal, kes välismaal viibimise ajal oli end ravinud seal suure populaarsuse võitnud kuurortides. Peeter I andis 1717.aastal välja ka esimese kuurorte puudutava seaduse.⁴⁾

1) Arman, H., Klassitsism XVIII sajandi lõpust kuni XIX sajandi keskpaigani. Linnaehitus. Eesti arhitektuuri ajalugu (Arman, Linnaehitus), lk.287.

2) Pullat, R., Eesti linnad ja linlased. Tallinn 1972 (Pullat, Eesti linnad), lk.15.

3) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.33.

4) Eesti tervismuda- ja merekuurordid Haapsalu, Kuressaare, Pärnu, Narva-Jõesuu, Võsu, Loksa, Käsmu, Piritaj. Dr. H. Alveri eessõnaga kokku seadnud J. Prümmel, Tartu 1923 (Eesti kuurordid), lk.III-VI.
Eesti NSV kuurordid. Koostanud H. Vanker, E. Veinpalu, L. Vernik, Tallinn 1963 (ENSV kuurordid), lk.7-8.

Haapsalu omas eriti märkimisväärseid looduslikke eeltingimusi kuurordi rajamiseks. Mainigem siin kõigepealt linna asendit sügavalt lahte ulatuval hästi liigendatud rannajoonega neemikul. Laht ise on suhteliselt madala veega ja paese põhjaga. Avamere suurte tuulte eest varjavad teda Noarootsi poolsaar oma laiuvate männimetsade ning puisniitudega, Vormsi saar, Hobulaid, Pullapää. Enamvalitsevad edela tuuled toovad endaga kaasa puhast ning karget mereõhku. Linnapiiravad männimetsad rikastavad õhku osooniga. Päikesepaistelisi päevi on palju ning merevee keskmine temperatuur on meie vabariigi ulatuses kõrgeim. Eriti ilus liivarand aga laiub lahe vastaskaldal Noarootsis.⁵⁾

Kuurortlikke algeid näeme me Haapsalus juba möödunud sajandi algul kui 1805.aastal paigutati esimesed supelonnid randa.⁶⁾

Erilise tähtsusega Haapsalu arengu suhtes aga oli mere-muda kasutuselevõtt meditsiinis. Siinse meremuda liigesehaiguste ravivat toimet tunti juba põlvkondi tagasi. Esimese arstina aga uuris ning rakendas mitmesuguste haiguste puhul dr. C.A.Hunnus. 1825.aastal rajaski ta krahv Brevern De la Gardie finantseerimisel esimese mudaravila Kassininna. Järgmisel aastal müüs De la Gardie mudaravila apteeker Bergfeld' -ile, kelle nime järgi põhimiselt tuntaksegi seda raviasutust. Peale hilisemaid laiendamisi aastal 1856 ja rekonstrueerimist 1877, töötas mudaravila kuni 1941.aastani (vt. foto nr.).

5) Eesti kuurordid, lk.3-8.
ENSV kuurordid, lk.102-104.

6) ~~Her~~mat, Haapsalu ajalugu, lk.30.

Teise mudaravila ehitasid dr. Hunnius ja _Suuremõisa parun Ungern-Sternberg 1845.aastal Suure Promenaadi (21.juuni pst.) äärde. Mudaravilat ajakohastati kodanlikul perioodil dr. Annonet' poolt ja see leidis kasutamist veel nõukogude võimu päevil (vt. foto nr.)⁷⁾. Viimaste aastate rekonstrueerimistal on hoone kaotanud oma algse arhitektuuri.

Haapsalu kuurordi- ja meremudakuulsus ulatus peagi kaugemale kubermangu piiridest ning juba XIX sajandi II veerandil kohtame Haapsalus palju supelvõõraid Peterburist, eriti aga peale regulaarse aurulaeva ühenduse sisseseadmist aastal 1845.⁸⁾

Madala veetasemega vana sadam muutus uutele Peterburi ja Riia vahel kurseerivatele aurikutele kõlbmatuks ning aastal 1860 alustatakse Holmi tipus uue sadama ehitustöödega (vt. foto nr.).⁹⁾

Küllaltki oluliselt mõjustas Haapsalu arengut, eriti aga tema heakorrastust Vene keisrikoja perekonnaliikmete korduv viibimine siin nii puhke- kui ka ravitarbel.¹⁰⁾

1831.aastal alustasid dr. C.A.Hunnus ja apteeker Bergfeld mereäärsete promenaadide ideede realiseerimist, s.o. töödega, mida sajandi teisel poolel (1852-1878) jätkas dr. Rinne.¹¹⁾

1858.aastal alustati dr. Hunnius jun. algatusel linnuse vallidele ilupuude ning -põõsaste istutamist, mille lõppresultaadina linnusevaremete ansamblist kujunes romantiline park.¹²⁾

7) Eesti kuurordid, lk.14-17.

8) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.31-32.

9) Sama, lk.81.

10) Sama, lk.31-32.

11) Sama, lk.29.

12) Samas.

Raam, Haapsalu linnus, lk.19.

Sajandi keskpaiku asuti Haapsalus ka tänavate heakorras-
tamisele. Nii sillutati 1853.aastal linna suubuv Posti tä-
nav ning samal aastal ehitati suurematele peatänavatele pae-
plaatidest kõnniteed.¹³⁾

Kuurordi arenguga kaasnes linna kultuurielu elavnemine,
seda peamiselt küll suvistel supelhooaegadel. Lisaks kohali-
kele esinejatele külastasid sajandi teisel poolel Haapsalut
ning pakkusid siin meelelahutust elukutselised tsirkusear-
tistid, rändmuusikud ja -näitlejad. Välisesinejate hulgas
näeme ka heliloojat P. Tšaikovskit, kes veetis 1867.aastal
Haapsalus oma puhkuse.

Kohalikest vanematest klubidest nimetagem siin tuletör-
jeühingut (1863), jahtklubi (1888), saksa seltskondlikku
klubi "Musse" (1867) ning eesti laulu- ja muusikaseltsi
"Kungla" (1893). Viimatiminitu poolt korraldati 1896.aastal
I Läänemaa laulupidu, kus koore juhatas M.Hermann ning or-
kestreid dirigeeris D.Virkhaus. Sajandi lõpupoolel üritati
kohaliku politseimeistri J.L.Michelsen'i ja pastor I.Rödder'i
poolt nädalalehe väljaandmist nii saksa kui ka vene keeles.¹⁴⁾

1803.aasta uus koolikorraldus jättis oma pitseri Haap-
salu linnapildile uute koolihoonete - kreiskooli (1805),
elementaarkooli, poeglastekooli (Carlsstift, 1839) ning tü-
tarlastekooli (Marienstift, 1853) näol.¹⁵⁾

XIX sajandi algupoolikul ehitati linna postijaam nn.
Tori kõrts, Brevern De la Gardie loss (1830), vaestemaja

¹³⁾ Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.81.

¹⁴⁾ Alttoa, V., Läänemaa kultuurilised olud. Koguteosest Ees-
ti VII, Läänemaa, Tartu 1938, lk.247.

¹⁵⁾ Sama, lk.221.

Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.25-26.

(1844) ja Maria-Magdaleena vana õigeusu kirik (1845), sajandi keskpaiku "Musse" seltsimaja ning 80-ndail aastail tuuletõrjehoone. Aastal 1889 vaagiti esmakordselt ka kuursaali rajamisküsimusi, ehitus ise aga valmis alles 1905.aastal.¹⁶⁾

Paralleelselt kuurordiga arenes jõudsasti ka XIX sajandi elamuehitus. Kui 1782.aastal loetleti linna hoonete üldarvuks 80, siis 1897.aastal oli vastav näitav juba 600.¹⁷⁾

XIX sajandi elamuehituses domineeris endiselt ehitusmaterjalina puit. Sajandi lõppveerandil rajatakse traditsiooniliste rõhtpalkseinte kõrval juba ka sõrestikseinu. Põletatud kivistuseid tõrjub aga tagaplaanile uus katusekattematerjal - plekk, mis võimaldas madalamaid katusekaldeid ning paindlikke katuse väljaehitusvariante.

XIX sajandi lõpupoolel ehitatakse juba rida suuremaid, rikkaliku puitdekooriga kahekordseid elamuid. Domineerivaks arhitektuuristiiliks saab siingi jugend. Kruntide sügavikku rajati harilikult väikesi aiamajakesi, kuhu suvel kolis pere-rahvas, et tänavaäärset elamut üürida välja supelkülalistele. Tihti aga kohandati samaks otstarbeks, s.o. suviseks elamiseks teisigi majandushooneid.¹⁸⁾ Erilist rõhku pandi kruntide haljastamisele ning hoonete heakorrastamisele.

Nagu me vanematelt linnaplaanidelt näeme (vt. skeemi nr.7) toimus XIX sajandi ehitustegevus kõigepealt vanas linnasüdamikus, kus tühjad krundid hoonestati. Peale selle toimus siin ka mõningane kruntide tükeldamine koos ehituste püstitamise-
misega neile.

16) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.24-28.

17) Sama, lk.67, 35.

18) Sama, lk.29-30.

Madalate rannaäärsete alade täitmise ning kaldapealsete kindlustamisega laienes linnasüdamik nii põhja-, ida- kui ka lääne suunas. Uute kruntide ning veepiiri vahele jäeti vaid kitsad jalakäijate teed.

Eriti hoogne oli ehitustegevus XIX sajandil suure maaga ühendatud holmidel, Kassininas ning Koplipealsel. Sajandi II poolel kujunes Vasnakülla uus agul - Surnuaiapealne.

Ka XX sajandi alguses toimus Haapsalus vilgas ehitustegevus, mis sai erilise impulsi Keila-Haapsalu raudteeühenduse loomisega ning soikus teisel aastakümnel vallanud I Maailmasõja mõjul.

Sajandi algaastate väljapaistvamateks ehitusteks on 1905. aastal valminud raudteejaama hooneteansambel ning eespoolmainitud kuursaal.¹⁹⁾

Käesoleva sajandi alguses, s.o. I Maailmasõja eelsetel aastatel kujunesid Haapsalu linna tänavatevõrk ning hoonestatud kvartalid kogu suure neemiku lõunapoolses osas ja linn ulatus nüüd raudteejaamani, surnuaiataguseni ja 1901-1902. aastal ehitatud tapamajani.

Esimese Maailmasõja aastail teatavasti ehitustegevus soikus. Samal ajal sõjapõgenike juurdevool linna süvendas korterikriisi. Oludest tingituna langeski sõjajärgsetel aastatel ehitustegevuse pearõhk elamuehitusele.²⁰⁾ Kahekümnendatel aastatel laienes Haapsalu linna hoonestatud territoorium kuni Tallinna maanteeni, kusjuures viimane sai mõlemapoolse hoonestuse.

19) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.82.

20) Gens, L., Arhitektuur kuni 1940. aastani. Eesti arhitektuuri ajalugu, Tallinn 1965, lk.433.

Uusi ehituskrunte hakati välja jagama 1923.aastal maamõõt- ja Noeritzki poolt planeeritud Rantsalu elamurajoonis.²¹⁾

Teatavat progressi linnaehitusprobleemide lahendamisel võime märkida käesoleva sajandi 20-30-ndail aastail, mil koostati esimesed perspektiivprojektid juba kutseliste arhitektide poolt. Esimeseks Haapsalu linna generaalplaaniks võib tinglikult lugeda Rantsalu planeerimiskavandile arhitekt A. Soansi poolt lisatud linna arengusuundade perspektiivseid ettepanekuid aastast 1923. Perspektiivettepanekute kohaselt pidi linna administratiiv- ja kaubanduskeskus kanduma vanalinnast Tallinna ja Lihula maantee ristumiskoha vahetusse lähedusse, kus vana linna surnuaed kuulus likvideerimisele. Vanalinna käsiteldakse juba selles ettepanekus säilitamisväärtusena, kus paikneb kuurordi teenindav elamurajoon.²²⁾

Majandusliku surutuse tõttu vähenes sõjajärgsetel aastatel märgatavalt ühiskondlike hoonete püstitamine. Küll aga toimus Haapsalus seoses kuurordielu taaselusumisega 20-ndate aastate algul küllaltki märkimisväärne ehitustegevuse elavne- mine ja seda just ravialuste ning puhkajate teenindavate ettevõtete osas. 1922.aastal kujundati uute valdajate poolt põhjalikult ümber endine Bergfeldt'i mudaravila. Samal aastal ehitati mudaravilalähedale merre supelsild ning riietusruumid. Haapsalu lahele Noarootsi ranna lähedale aga paigutati ujuv kohvik "Eesti Veneetsia".

Haapsalu 20-ndate aastate suurimateks ehituslikeks ettevõtmisteks olid tapamaja juurde linna elektriijaama ehitus (1922), Haapsalu-Kiltsi raadiosaatemasti püstitamine (1923) ning uue Läänemaa Ühisgümnaasiumi koolihoone rajamine (1927-

21) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.41.

22) Samas.

-1928, arhitekt A.Perna) Wiedemanni tänavale.²³⁾

30-ndate aastate lõpul ehitati Haapsallu rida suuremaid elamuid (näit. Karja tän.4, Posti tän.9 jt.) ning heatasemelisi ühiskondlikke hooneid, milledest väärivad esiletõstmist algkoolihoone Ehte tänaval (arh, E.Nõva, 1936) ja uus sanatooriumihoone Sadama tänaval (arh. A.Volberg, 1938).²⁴⁾

Kodanlik linnavalitsus eesotsas linnapea dr. H.Alveriga jätkasid jõupingutusi linna üldise heakorrastamise alal. Nii asuti 1930.aastal Karja tänava munakividega sillutamisele ja 1931.aastal moodustati tänavate ülevaatamiseks komisjon, kelle ettepanekute järgi toimus edasine tänavate heakorrastamine. Linnavalitsuse poolt kavandati Haapsalu talvise kuurordi asutamine (1931) ning suvekuurordi pikaajaline perspektiivplaan (1936).

Linna ülehoonestamise vältimiseks seadustati 1936.aastal ehituskruuntide suuruse alammäärana 1000 m². Erandina lubati kaupluste tsoonis, s.o. Karja tänaval suuremat ehitustihedust.²⁵⁾

Promenaadide ja haljasalade rajamisi jätkati ka käesoleva sajandi 20- ja 30-ndail aastail. Täiendades uutega ning rekonstrueerides olemasolevaid mereäärseid promenaade, moodustasid need ca 2,5 km pikkuse kaldapealse haljasvöö. Puidust kaldakindlustuste asemele ehitati kapitaalsemad kivist tugimüürid.

Erilist initsiatiivi parkides kujundamisel näitas üles kunstnik Roman Haavamägi (Eспенberg, 1891-1964), kelle loodud on parkide rikkalik pisiplastika (kaldatrepid, ehissambad, liivakell) ning rida monumente, nagu C.A.Hunniuse büst Suurel promenaadil (1928), R.Tobiase monument Aafrika rannal (1929), B.Laipmanni monument Vaiksel kaldal (1933), E.Enno monument

23) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.37-38.

24) Sama, lk.45.

25) Samas.

Õhtu kaldal (1939) ja P. Tšaikovski memoriaalpink Väikesel promenaadil (1940). Lisaks eelnimetatud väikevormidele on skulptor J. Raudsepa poolt loodud pronksist "Kepimurdja" paigutatud sanatooriumi territooriumile ning dolomiidist "Poiss kaladega" nn. rootsi turule.

Kokkuvõtteks: Linnaarengu V perioodil kujuneb Haapsalust esinduslikumaid ja heakorrastatumaid Eesti kuurortlinna. Linn saab regulaarse raudteeühenduse Tallinnaga ja avardab oma piire Tallinna maanteeni. Linnapildis domineerib puitarhitektuur. Püstitatakse rida suuremaid ajastu maitsele vastavaid ühiskondlikke hooneid.

8. Haapsalu linna VI arenguperiood. Haapsalu XX sajandi
40-60-ndail aastail. Linna generaalplaan.

Teine maailmasõda aastail 1939-1945 tõi endaga kaasa peale miljonite inimohvrite veel tohutute majanduslike ning kultuuriliste väärtuste hävingu. Sõda ei jätnud puutumata ka meie vabariigi arhitektuuriväärtusi, sealhulgas kaotas rida linnaehituslikke ansambleid Tallinna, Tartu, Viljandi ja Pärnu ajaloolistes linnasüdames oma eksistentsi. Kõige rängemini kannatas sõjas piirilinn Narva, kus hävis peaaegu täielikult ajalooline linn. Sõjahaavade kiire likvideerimisvajadus tingis sõjajärgsetel aastatel paindlikku ehitustegevuse juhtimise poliitikat, mis paljudel juhtudel lähenes stiihilisele hoonestamisele. Ajaks, mil asuti linnade generaalplaanide koostamisele, olid paljud ajaloolised linnatuumikud tundmatu-
seni muutunud uute suuremahuliste tüüphoonete püstitamise-
ga vahetult neisse või nendega külnevatele maa-aladele.

Kuna Haapsalu linnas suuremaid lahinguoperatsioone ei toimunud, riivas sõda teda peamiselt kaudselt. Suurematest otsestest sõjakahjustest nimetagem siin vaid järgmisi: juba 1941.aastal kaotas linn nii uue kui ka vana sadama ja ringhäälingumasti Kiltsis ning 1944.aasta sügisel elamukvartali Kassininal.

Sõjajärgsete aastate ehitustegevust Haapsalu linnas võib lugeda enam kui tagasihoidlikuks ja seda iseloomustab olemasoleva hoonestuse säilitusremont, natsionaliseeritud elamute kohandamine uutele ülesannetele ning mõningane individuaal-
elamute ehitamine.

Esimeseks suuremaks ehituslikuks ettevõtmiseks võib lugeda vana kinohoone rekonstrueerimist laiaekraaniliseks kino-

teatriks (arhitekt K. Pedak) 1957. aastal. Samal aastal anti ekspluatatsioonile ka uus teenustemaja Kreutzwaldi ja Kalda tänava vahelises kvartalis.¹⁾ 1958. aastal rekonstrueeriti endine Supeluse tänava mudaravila poliüomüliidi tüsistuste järelvalve sanatooriumiks (praegune Haapsalu Eriinternaatkooli ravikorpus).²⁾

Üldised sihtjooned Haapsalu linna arengusuundade kohta andis eelnevas alapeatükis mainitud arhitekt A. Soansi linna planeerimiskava. Selles antud linnaehituslikke arengusuundi jätkati ka käesoleva sajandi 50-ndail ning 60-ndail aastail. Seoses eelnimetatuga, s.o. kindla planeerimiskava olemasoluga jäi Haapsalu vanalinn linna suhteliselt tagasihoidliku ehitustegevuse perioodil uusehitustest puutumata. Alles 60-ndate aastate lõpul rajati ainukese uue ühiskondliku hoonena Wiedemanni tänavale lastepäevakodu tüüphoone.

60-ndate aastate hoogustuvat ehitustegevust Haapsalu linnas suunas aga juba uus generaalplaan³⁾, mis paljuski jälgib linna seniseid arengusuundi ning on võtnud omaks mitmeid vana planeerimiskava seisukohti (vt. skeem nr.13).

Generaalplaani järgi on uued elamukvartalid ning suuremad tööstuskompleksid püstitatud küllaltki kaugele Haapsalu vanalinna südamikust. Põhimiseks elamurajooniks on Tallinna ning Lihula maantee ääremaad. Uued tööstusettevõtted on rajatud Lihula maantee äärde Lihula maantee ning raudtee ristumiskohast lõunasse. Teiseks tööstusrajooniks on kujunenud

1) Hermat, Haapsalu ajalugu, lk.83.

2) Sama, lk.84.

3) Solomatina, V., jt., Haapsalu linna generaalplaan, Tallinn 1965. EP. (Solomatina, Generaalplaan).

Haapsalu-Uuemõisa, kus paiknevad ehitusorganisatsioonide baasid. Suuremahulisi ettevõtmisi on realiseeritud holmidel kalurikolhoosi ning kalakombinaadi väljaehitamisel.

Generaalplaanis ettenähtud kuurordi laiendamine Paralleppa aga on hiljem kuurordiala detailplaneerimise käigus korrigeeritud.⁴⁾ Viimatimainitud dokumendi alusel on Sadama tänava äärde püstitatud sanatooriumi uus administratiivkorpus koos polikliinikuga.

Ehitustegevuse reguleerimistsoonis on püstitatud rida suuremaid ehitusi, nagu eespoolnimetatud sanatooriumikorpused, kalurikolhoosi ning kalakombinaadi administratiiv- ja tööstushooned, edasi uus polikliinik ja arvutuskeskjaam Kassinina linnaosas, sektsioonelamud Öhtu kaldal. Ehituslõppjärgus on uus kultuurimaja Vaba ja Koidula tänavate vahelises kvartalis.

Koostatud on Komsomoli uue elamurajooni detailplaneerimisprojekt.

Generaalplaani järgi nähakse ette püstitada endisse Krahvi aeda pearaamatukogu ning pioneeride palee hooned.

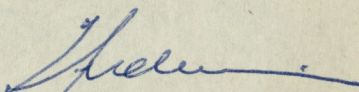
Generaalplaani transpordiskeemi kohaselt haarab vana linna kaitsetsooni ringmagistraal. Ringmagistraal kulgeb mööda Komsomoli ja Wiedemanni tänavaid, poolitades kaht vana linna kvartalit (Wiedemanni, Lauristini, Jakobsoni, Tammsaare ning Jakobsoni, V.Kingissepa, Tammsaare tänavate vahelised kvartalid) jätkub edasi mööda V.Kingissepa ja Nõukogude tänavaid Öhtu kaldalt raudteejaama esisele liiklusringile. Siinjuures on ette nähtud Komsomoli ja Wiedemanni tänavate tunduv laiendamine, seda põhimiselt lahepoolsest küljest, Komsomoli ja Võidu tänavaid ühendavaks magistraaliks on ette

⁴⁾ Solomatina, V. jt., Haapsalu kuurordirajooni detailplaneerimine. Tallinn 1965 EP (Solomatina, Kuurort).

nähtud Vaba tänav. Wiedemanni ning V.Kingissepa tänavate uuelts ristumiskohalt algab kuurordirajooni tupiktänavana Sadama tänav. Nõukogude tänavalt on läbi ehitustegevuse reguleerimistsooni kvartalite juba õgvendatud kalurikolhoosi ning kalakombinaati suubuv magistraaltee.

Generaalplaani kohaselt kuuluvad linnusega külgnevad Võidu tänava äärsed ehitused lammutamisele ning vabanenud alale rajatakse haljasala. Samal põhimõttel käsitleb generaalplaani Lauristini, Pioneeride, Tšaikovski ning osa Lauristini, Wiedemanni, Pioneeride tänavate vahelist hoonestatud maa-alasid.

Samaaegselt paljude probleemide õnnestunud lahendamisega toob generaalplaani täielik ellurakendamine endaga kaasa rea vanalinna säilitamisväärtuste hävingu (vt. skeem nr.14). Haapsalu vanalinna üldkarakteristika, säilitamisväärtuste, generaalplaani analüüsi (vanalinna kaitsetsooni osas) jms. probleemide juurde tuleme aga käesoleva töö teises osas.

/arh. E.Sedman./